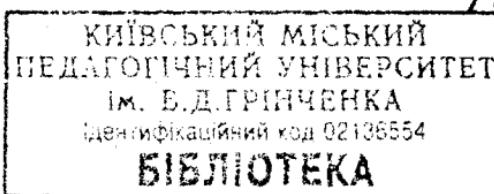

60.031
0-38

Віктор Огнєв'юк
Петро Кравченко

Людина
культура
історія

МОСКОВСЬКИЙ

Київ
“Генеза” 1999

ББК 87.6 (4 Укр.)

О 38

УДК 130

Затверджено до друку вченою радою Полтавського
державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка

Рецензенти:

Бойченко І.В., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор
Ярошевець В.І., доктор філософських наук, професор

Науковий редактор: Пащенко В.О., член-кореспондент
АПН України, доктор історичних наук, професор

О38 Огнєв'юк В.О., Кравченко П.А.

Людина – культура – історія. – К., “Генеза”,
1999. – 157 с.

ISBN 966-504-112-6

Книга містить філософсько-соціологічне дослідження
взаємозв’язків людини, культури та історії. Автори
розділяють методологічні основи, своєрідність, соціальні
функції історії як науки і навчального предмету, місце і роль
історії в культурі, освіті та вихованні.

Для філософів, істориків, педагогів.

ББК 87.6(4 Укр)

ISBN 966-504-112-6

© Огнєв'юк В.О., Кравченко П.А., 1999
© “Генеза”, 1999

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ

Передмова

На рубежі другого і третього тисячоліть сучасної історії людства, як і в попередній доленосні для суспільства періоди, зростає потреба в теоретичному осягненні минулого, розумінні сучасності та визначення контурів майбутнього. Сучасні дослідники все більш зосереджуються на нерозривних взаємозв'язках людини, історії і культури. Людина, навіть не усвідомлюючи цього, творила історію, культуру і, що дуже суттєво, саму себе. Перший виготовлений предмет став її першим витвором мистецтва і одночасним історичним та людинотворчим актом.

Саме створені людиною пам'ятки історії та матеріальної культури дають змогу визначити рівень її культурного, а значить цивілізаційного поступу. Культура стає виміром для визначення якісного рівня розвитку людського суспільства.

Історія як важливий чинник культури належить до людинотворчих феноменів цивілізації. Та власне до справжньої історії нам необхідно пройти шлях очищення від ідеологічних догм, фальсифікацій та спрощень. Отже, ми шукаємо шлях до своєї історії, прагнучи повернути їй статус науки.

Перша особливість історичної науки полягає в тому, що вона займається дослідженням суспільних процесів та явищ, які відбувалися в минулому. Але минуле має певну долю реальності. Події, що сталися колись, хоча й припинили своє існування, проте не зникли зовсім, а

продовжують жити в пам'яті, пам'ятниках, нагромадженному досвіді соціального життя, матеріальних і духовних цінностях, створених нашими попередниками.

Друга особливість історичної науки в тому, що на відміну від інших суспільних наук, вона є теоретико-емпіричною науковою. Історія, вивчаючи події та факти історичної дійсності в їх конкретно хронологічній послідовності, прагне відтворити, реконструювати історичне минуле в усій його реальності та багатогранності і показати в окремих історичних явищах та процесах прояв певних тенденцій. Таким чином вона досліджує не тільки абстрактну суть явищ, подій, фактів, але й конкретне їх розгортання у взаємодії та видозміні. В цьому сенсі історія є такою ж точною науковою, як і галузі природознавства. Факти, події, хронологічні дати, імена історичних осіб, місця подій, наукові висновки, оцінки, історична термінологія, тощо посідають у ній гідне місце.

Третя особливість історії — вивчення нею суспільства, суспільної людини в її розвитку — не як стан, а як процес певних змін, етапів, форм розвитку. Конкретна історія цього процесу, зміни людини і суспільства в цілому є важливим завданням історичної науки та історіософії.

Четверта особливість історії — її багатоплановість, різнобічність процесів, що веде за собою різноманітність завдань та сплетіння пізнавальних засобів. Історія — синтез різних суспільних знань, її притаманний своєрідний універсалізм.

В нашому суспільстві історія посідає особливе місце. Осмислити минуле народу України, його роль у світовому співоваристві на тому чи іншому етапі розвитку, ліквідувати «блі плями» в теоретичних дослідженнях, подолати перекручення, тенденційні підходи, емпіризм — нагальні завдання сучасних історичних та філософських досліджень. Це сприятиме формуванню нового історичного мислення і свідомості, збагачуватиме їх конкретністю, повернатиме суспільство до історичної дійсності.

Головним в процесі історичного осягнення со-

ціальної дійсності є з'ясування питання щодо дійових осіб історії: хто є хто в історичному процесі. З допомогою історії науковці та державні діячі пояснюють багато явищ, міжетнічні конфлікти, особливості національного розвитку.

Нині історичне мислення постає як важлива складова соціально-філософського сприйняття дійсності, адже принцип історизму — один із найважливіших у науковій методології. Історія дає змогу зрозуміти сучасне за допомогою минулого. Разом з тим історичне мислення є важливим чинником суспільної активності, фактором громадянського виховання, консолідації суспільства та його мобілізації на вирішення завдань, що постають перед Україною в період утвердження державності.

ХІДОВІДХОД

Розділ I

Шлях до історії

Інтерес до історії то зростає, то спадає в залежності від того, на якому етапі розвитку перебуває те чи інше суспільство, та чи інша країна. Особливо до історії звертаються у перехідних суспільствах, коли відбувається певна зміна системи цінностей. Саме такі процеси нині охопили Україну. Образно кажучи, ми сьогодні шукаємо шлях до історії, яка впродовж віків зазнавала брутальної фальсифікації. Раніше історія, як правило, викладалася і трактувалася монологічно, тобто кожна історична подія, кожний історичний факт займали певне чітко визначене місце в нашій історичній науці. Ті чи інші “білі” чи “темні” плями української і світової історії або зовсім не висвітлювались, або мали наперед визначену інтерпретацію. Про якість дискусії навіть не згадувалось, а якщо і обговорювались деякі спірні питання, то розмова могла точитися лише у рамках марксистсько-ленінського світогляду, з позицій марксистсько-ленінського принципу партійності й під пильним поглядом відповідних підрозділів керівних органів КПРС.

“Невигідні” для партійно-державної еліти історичні події взагалі замовчувалися, споторювалися або набували ілюзійного змісту. Це дуже нагадувало ідеї, які пропагувалися західними мислителями ще півстоліття тому. Зокрема, ми маємо на увазі цікавий роман-антиутопію Дж. Оруелла “1984”, в якому тотальний контроль над думками співвітчизників доповнюється контролем над історією. Адже, не дай бог, описує автор, хтось наткнеться на правдивий виклад минулого і революційна думка, що життя може бути побудоване інакше, почне розповзатися як зараза. Щоб запобігти цій небезпеці, історія практично

виганяється з убогого стандартного набору духовного життя, а її жалюгідні залишки спотворюються у відповідності з потребами моменту.

Відразу після виникнення оруеллівського “прекрасного нового світу” було цілеспрямовано знищено все, що могло нагадувати про минуле: закриті музеї, зірвані пам’ятники, заборонено читання книг і саме книгодрукування. У пил перетворювався будь-який історичний матеріал, який не відповідав інтересам пануючої еліти, та й сама людина ставала пилом, якщо порушувала нав’язані зверху норми і правила поведінки. Щоправда, за допомогою певних жорстоких методів її можна було й перевиховати. Філософія правителів оруеллівського суспільства була простою: “Партієць, як і пролетарій, терпить нинішні умови зокрема тому, що йому нема з чим порівнювати... Але незрівнянно важливіша причина для виправлення минулого в тому, що потрібно охороняти непогрішність партії. Промови, статистика, вимогливі документи повинні підганятися під сьогоднішній день для доказовості того, що передбачення партії завжди були вірними”¹.

Як правило, раніше західні дослідники вбачали у змальованій вище картині соціалістичну реальність, а наші співвітчизники — реалії капіталістичного світу. Помиллялися як перші, так і другі, бо, з одного боку, історія замовчувалась у нас за допомогою ідеологічного насильства, з іншого боку, історія спотворювалась і в західному світі, але за допомогою більш витончених методів, пов’язаних з досягненнями науково-технічного прогресу. Хоча треба віддати належне західним дослідникам: більшість із них намагалися вести діалог з історією, відмовившись від монологічного насильства. У нас же превалювало останнє, тому не дивно, що такі твори, як згаданий вище “1984”, дійшли до нашого читача лише у другій половині 80-х — першій половині 90-х років.

На жаль, сьогодні в багатьох історичних дослідженнях можна спостерігати ті ж самі хиби, що і в

недалекому минулому. Чорно-біла картина знову-таки відтворюється, але вже із зворотнім знаком: те, що донедавна прославлялося, нині засуджується і, навпаки, славляться історичні події та їх учасники, які раніше кривдилися, а факти часто спотворювалися. Щодо кінцевого результату, то він виявився не набагато ефективнішим за попередній, оскільки неупереджене ставлення до історичних подій знову ж таки не стало правилом, кон'юнктурні інтереси нових правителів та їх ідеологів беруть гору над істиною, хоча треба визнати, що небезпеку монологізму в історії вдалося подолати, він поступився місцем діалогу та плюралізму думок, правда, здійснюється останній дещо своєрідно, і це викликає тривогу. Майбутні покоління знову не знатимуть справжньої історії своїх предків ще й тому, що сьогодення знищує у них інтерес до неї, утверджуючи зневір'я, зневагу до досягнень їхніх батьків і дідів, які нібто дарма прожили своє життя, попрали свою долю, віддали всі свої сили ілюзійній меті. Історія справедливо свідчить, що ігнорування спадковості приведе до ще більшої біди, ніж залежність у недалекому минулому від ідеологічного насильства та ілюзійної свідомості.

Нинішній перехідний період розвитку нашого суспільства в руслі проблеми, що розглядається, характеризується однією особливістю, на яку варто звернути увагу у даному дослідженні. Вище вже згадувалося про підвищений інтерес до вітчизняної історії, який має місце сьогодні в Україні. Останній легко зрозуміти в контексті тих подій, що сталися не тільки у соціально-політичному та соціально-економічному житті країни, але й у духовній сфері. Значно важче усвідомити те, що мало уваги приділяється питанням філософії та методології історії, хоча трансформація різних сфер життя суспільства охоплює глибинні пласти буття нашого соціуму.

Проблеми методології історії завжди вважалися непростими², оскільки вони охоплювали міжрегіональну сферу, зв'язуючи історію з філософією. Раніше,

у період панування марксизму-ленінізму, означена проблема вирішувалася досить просто. Методологія історії означала застосування історичного матеріалізму і марксизму-ленінізму в цілому до історичної науки, до історичних досліджень. Вважалося, що саме історичний матеріалізм досліджує найбільш загальні закономірності історичного процесу, що в його рамках розвивається теорія і методологія суспільного пізнання, формуються і розвиваються ті загальні принципи, які являють собою методологію історії: визнання природно-історичного характеру розвитку суспільства, існування об'єктивної закономірності історії, матеріальної обумовленості історичної діяльності людей та їх свідомості, визнання об'єктивної детермінації історичного процесу тощо.

Інакше кажучи, постмарксисти були впевнені у тому, що історичний матеріалізм та історична наука досліджують той самий предмет — суспільство у всій його цілісності, але під різними кутами зору. Історичний матеріалізм аналізував внутрішню логіку, сутність, загальні і специфічні закони функціонування і розвитку суспільства, розуміючи його як послідовну зміну суспільно-економічних формацій, тобто розглядав історичний процес у його логічному аспекті. Історична наука вивчала суспільний процес у всій різноманітності його проявів. Звідси випливав висновок, що історичний матеріалізм насамперед пов'язаний з логічним методом дослідження, а історична наука — з історичним.

Соціальні процеси кінця ХХ століття засвідчили, що ці твердження не можуть адекватно відобразити реалії людського буття сьогодення. Проте це зовсім не означає антинаукового характеру матеріалістичного розуміння історії, як це нині намагаються довести деякі колишні марксисти. Зазначені процеси свідчать передусім про те, що марксистське відкриття має обмежений характер і його застосування не може бути універсальним, але відкидати його зовсім, захищаючи ідеалістичне розуміння історії, неправильно, оскільки це призведе

до того ж негативного результату, який ми на сьогодні маємо у зв'язку з твердженнями ортодоксальних марксистів про єдино вірний матеріалістичний підхід до висвітлення історії людства.

На наш погляд, значною мірою подолати кризовий стан сучасної світової історичної науки допоможе утвердження правильного співвідношення між історіографією та філософією історії. Дослідники вважають, що історичне пізнання у його сучасній професійній формі не володіє теорією, яка б відповідала вимогам епістемологічного ідеалу. Разом з тим історична наука цілком відповідає слабкій версії науки і має значний об'єм теоретичних знань. Виявленню цієї обставини часто заважає своєрідність розвитку історичної науки, точніше конкретні особливості перетворення професійного історичного пізнання в історичну науку. Цей процес можна правильно зрозуміти лише враховуючи те, що в середині історичного пізнання, яке розглядалося як особливий пласт у системі наук, роль 'теоретичного знання виконувала (і почали ще виконувати) філософія історії, яка вважалася багатьма філософами та істориками цілком самостійною дисципліною, причому швидше філософською, ніж історичною³.

Мабуть, не слід зводити філософію історії до теорії історичного пізнання або до методології історії. Остання тісно пов'язана із загальнофілософською методологією і репрезентує загальнонауковий рівень методології, будучи перехідним ступенем між загально-філософським і специфічним рівнями методології. Філософія історії має набагато ширші функціональні можливості, вона багатша за змістом, бо охоплює не лише логіку та методологію історичного пізнання, а й вказує шлях до історичної мудрості, шлях до істини.

Історична істина, як це не парадоксально, не є незмінною, вона повинна бути істиною процесу, а це також прерогатива філософії історії, з допомогою якої намагалися знайти шляхи вирішення важливої проблеми, яка постає перед історичним пізнанням: "Історик, таким чином, опиняється перед складною

логіко-методологічною проблемою: щоб дати істинний опис минулого, він повинен відтворити у своїй свідомості не момент, а потік, не крапку, а траєкторію. Звідси і випливає нагальна необхідність дослідження логічної структури історичного зображення, яке дозволяє схопити і сформулювати істину як знання про процес, про суперечливі і безперервні зміни”⁴.

Зрештою, філософія історії створює механізм перевірки або установлення ступеня відповідальності історичних знань та історичної реальності (всезагальність, необхідність, практика, теорія когерентності тощо). Інша справа, чи є проведена за певними критеріями перевірка відповідності історичних знань історичній реальності ефективною; для представників різних теоретичних напрямків тут з’являлася підґрунтя для дискусій. Ми ж лише підкреслюємо той незалежний факт, що філософія історії охоплює широкий пласт найрізноманітніших проблем теоретичного спрямування, які ставилися і розв’язувалися по-різному за несхожих соціально-політичних і соціально-економічних обставин.

Як відомо, в “Кратком курсе истории ВКП(б)” історія суспільства зводилася до історії виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин. Це дало привід замість подій та фактів, історичних діячів приділяти увагу лише економічній історії, абстрактному способу виробництва. Наполягати тільки на одному боці явища означає породжувати помилкове, однобічне уявлення про нього. Щоб запобігти цьому, необхідно застосовувати всебічні, історичні критерії.

Підкреслюючи слова Маркса про те, що існує одна-однісінка наука, наука історії, пост-марксисти стверджували, слідом за своїми вчителями, що вся історія суспільства, за винятком первіснообщинних часів, була історією боротьби класів. Навіть справедливо попереджуючи про недоцільність ігнорування ролі національних моментів в історичному розвитку, вони намагались пояснити їх з точки зору суворих класових позицій⁵.

Такий підхід був явно суперечливим, бо, з одного боку, стверджувалося, що не слід зводити історію до історії виробництва, адже це історія людей, які створюють і матеріальні блага, і духовні цінності. «Не “історія”, а саме людина, дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться. “Історія” не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення своїх цілей. Історія — не *що інше*, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»⁶. З іншого боку, стверджувалося, що історія — це лише історія класової боротьби. Знову ж таки реалії кінця ХХ століття спростували цей висновок марксистів: по-перше, нині зазнала кардинальних змін і трансформацій класова структура суспільства; по-друге, на думку марксистів, класова боротьба відбивала зміст основного закону діалектики — закону єдності і боротьби протилежностей, але ж сьогодні очевидно, що у даному випадку явно абсолютизувалась боротьба та ігнорувалась єдність протилежностей. Та хіба можна звести історію лише до боротьби, якщо навіть взяти страхітливі періоди війн та загарбань! Нерідко у такі важкі часи люди єдналися і гуртом виступали проти загального лиха. Це могло бути єднання засобів чи єднання духу, яке нерідко ефективно протистояло нападу ворожих сил.

Отже, предметом історичної науки є історія боротьби, та єднання людей, речей та ідей, тобто все конкретне і різноманітне життя людського суспільства у цілісності його проявів та наступності, починаючи з появи людського суспільства і до його сучасного буття. Причому предмет історії, як і будь-якої іншої соціально-гуманітарної науки, змінюється, розвивається, збагачується. Враховуючи все це, можна погодитись (з певними застереженнями) з визначенням предмету історії вітчизняного дослідника Л.Г.Мельника, який зазначав: “Предметом громадянської історії є розвиток людського суспільства у всій його різноманітності, його законі та конкретні прояви їх, що належать до минулого (від початку утворення людсь-

кого суспільства і до подій сучасності). В завдання історії входить як узагальнення конкретного емпіричного матеріалу, так і безпосереднє відтворення індивідуальних особливостей подій і явищ”⁷.

Під “певними застереженнями” мається на увазі те, що під громадянською історією ми розуміємо історію не у власному, або вузькому смислі слова. Вона включає в себе історію різних епох і народів. У підсумку з усіх цих окремих історій складається єдина всесвітня історія всього людського суспільства. Відомий класифікатор наук Б.М.Кедров поділяв історичні науки на дві основні підгрупи за двома головними ознаками: хронологічній і національно-географічній. На його думку, обидві ознаки в історичній науці враховуються одночасно, так як у більшості випадків мова йде не про сукупну, або світову, історію, а про історію певних країн або народів і певного історичного періоду або епохи⁸.

Останнє зауваження дуже важливе, оскільки суспільний розвиток характеризується неповторністю та індивідуалізованістю, і лише історія як наука здатна відбити дану сторону історичного процесу. Правда, робить вона це на різних етапах свого розвитку по-різному: спочатку обмежується історичними хронописами подій, долей видатних полководців, політиків, а далі виводить індивідуальні дії людей, неповторну своєрідність історичних подій з глибоких соціальних процесів, намагаючись відтворити індивідуальне обличчя соціального закону, конкретизувати його як історичну закономірність, властиву певному історичному етапові, часовому і просторовому відрізку людської історії.

Зворотною стороною медалі, однією з особливостей історичної науки є розгляд індивідуального крізь призму загальних законів. Саме тут до останнього часу точилися дискусії та ламалися списи. Дослідники розділилися на протилежні табори: одні вважали, що не існує загальних законів історичного розвитку*, інші давали позитивну відповідь на це питання. До перших належить відомий англійський мислитель К.Поппер,

який ще у 30-х роках нашого століття сформулював тезу, згідно з якою віра в історичну необхідність є передсудом і передбачити хід історії з допомогою наукових або будь-яких інших раціональних методів неможливо. А це означає, що неможлива теоретична історія, неможлива історична соціальна наука, схожа на теоретичну фізику. Неможлива теорія історичного розвитку, базуючись на якій, можна було б займатися історичним передбаченням⁹. Щодо історичних законів, то єдиними універсально істинними законами слід вважати ті, що з'єднують періоди, які йдуть один за одним. Тобто це повинні бути закони історичного розвитку, які визначають перехід від одного періоду до іншого. На думку мислителя, саме це мають на увазі історицисти, стверджуючи, що єдиним реальними законами соціології є історичні закони. Все це підводить нас до аргументації, яку К. Поппер запропонував назвати історицизмом. “Соціальна наука, — пише він, — це не що інше, як історія: така теза. Однак це не історія у традиційному розумінні, не проста хроніка історичних фактів. Її цікавить не тільки минуле, але й майбутнє. Соціальна наука — це вивчення дійових сил і законів соціального розвитку. Відповідно її можна було б назвати історичною теорією або теоретичною історією, оскільки єдиними універсально істинними соціальними законами вважалися тут історичні закони — закони процесу, зміни, розвитку, а не псевдозакони уявних сталостей чи одноманітностей. На думку історицистів, соціологи повинні дійти до ідеї про загальні тенденції, в руслі яких змінюються соціальні структури. Окрім цього, їм слід зрозуміти причини процесу, що відбувається, дію сил, відповідальних за зміни. Вони повинні сформулювати гіпотези про загальні тенденції соціального розвитку, щоб, виводячи з цих законів пророцтва, люди могли пристосуватися до прийдешніх перемін”¹⁰.

Критикуючи історицистів, К. Поппер разом з тим виступає на захист позиції, згідно з якою історик цікавиться дійсними одиничними або специфічними

подіями, а не законами чи узагальненнями. У той час, вважає дослідник, як теоретичні науки здебільшого займаються пошуками та перевіркою універсальних законів, історичні науки приймають універсальні закони як щось само собою зрозуміле і зацікавлені насамперед у тому, щоб знайти і перевірити одиничні твердження. Отже, тільки історія дійсно займається причинним поясненням одиничної події. В теоретичних науках такі причинні пояснення — це лише засоби для досягнення іншої мети — перевірки універсальних законів. Одні з методологів, підкresлює Поппер, стверджують, що історія, яка не просто перераховує факти, але й намагається уявити їх у причинному зв'язку, повинна сформулювати історичні закони, оскільки причинність — це, головним чином, детермінація за допомогою закону. Інші історицисти захищають тезу про те, що навіть “унікальні” події — це ті, які трапляються тільки один раз і не мають між собою нічого “спільного”, — можуть бути причиною інших подій, і саме такого роду причинність цікавить історію. В чомусь праві і в чомусь неправі і ті, й інші, бо і універсальний закон, і одиничні події необхідні для будь-якого причинного пояснення, але за межами теоретичних наук універсальними законами, як правило, не цікавляться.

Усе це підводить нас, зазначає К.Поппер, до питання про унікальність історичних подій. Історію цікавить не тільки пояснення, але й опис власне події. “Ці два завдання історії, розплутування пов’язаних ниток і опис того “випадкового” способу, яким ці нитки сплітаються, необхідні і доповнюють один одного: в один момент часу подію можна розглядати як типову, тобто поглянути на неї з точки зору причинного пояснення, а в інший момент часу — як унікальну”¹¹.

Складалася думка, що попперівська критика історизму головним чином спрямована проти марксистських пророцтв, хоча це далеко не так, адже він, зокрема, більш вороже настроєний проти гегелівського тоталітаризму. Треба визнати, що марксизм дійсно

захищає, особливо у його постмарксистській інтерпретації, наявність загальних законів та закономірностей історичного розвитку; більше того, він іноді абсолютнозує ці закони, ігноруючи індивідуальне і неповторне в історії. Проте головна помилка філософії історії цього типу (Гердер, Тюрго, Кондорсе, Гегель, Конт, Маркс) полягає у спробі осягнути останню ціль історичного розвитку, той кінцевий стан, до якого вона повинна привести і заради якого твориться вся історія; все минуле і сучасне, вся багатоманітність історичного розвитку розглядається тут лише як засіб і шлях до кінцевої мети, ідеального стану (абсолютної ідеї, позитивної стадії чи комуністичного суспільства). Інакше кажучи, історія розглядається тільки як часовий процес, як зовнішня сукупність і зміна різних періодів, як часова лінія, яка відходить у неосяжну далечінь, і хоче її зрозуміти у цьому лінійному розрізі. Але це зовсім неможливо, бо у цьому своєму аспекті історія стає “дурною” нескінченостю, яка не має сенсу і ніякої цілісності. “Дійсна,” єдино можлива і осмислена філософія історії, що здійснюється у другому її типі, має зовсім інший характер, — зазначав С.Л.Франк. — Единий можливий сенс історії полягає не в тому, що її епохи, які змінюються, суть засоби до якоїсь уявної кінцевої мети, яка лежить у майбутньому, а в тому, що її конкретна різноманітність у всій її повноті є вираз надчасової єдності духовного життя людства”¹². Можна приймати чи не приймати цю позицію дослідника, але слід погодитись, що вона не має нічого спільногого з марксизмом і подібними йому теоріями щодо історичного розвитку людства.

Разом з тим подальші роздуми мислителя змушують нас поміркувати над ідеями, висловленими у ХХ столітті К.Поппером, а ще раніше неокантіанцями. С.Л.Франк упевнений: коли б історія була тільки часовою послідовністю, в якій кожний момент, замінюючись іншим, щезає, відходячи у минуле, яке не повертається, то філософія історії, як і взагалі історичне знання, було б неможливе, бо всяка епоха знала б тільки

110896

саму себе і жила б тільки сама собою. Звідси випливає, як мінімум, два висновки. Перший полягає у тому, що філософія історії сама — на відміну від позитивної історії науки — є не історичне, а надісторичне знання. Його предметом є не історичний процес, як такий, у часовому його плині, а історія як символ і вираження надчасової, цілісної суті людського духу. З цим висновком можна не погоджуватися і дискутувати, а до наступного треба все ж прислухатися. Мова йде про наявність у суспільному житті вічних, незмінних закономірностей, які мають силу за будь-якого історичного порядку. Як бачимо, визнання загальних закономірностей історичного розвитку здійснюється зовсім не у лоні марксизму, який саме за це піддається нині нищівній і не завжди справедливій критиці. Підкреслимо ще раз: не тільки марксисти, а й представники інших напрямків намагалися завбачити майбутнє, вирізнати загальні закономірності історичного процесу. Зокрема, іспанський мислитель Хосе Ортега-і-Гасет вважав, що життя є низкою фактів, керованих законом, "...історія не є чистою випадковістю, непідвладною жодному завбаченню, — писав він. — Годі, звичайно, завбачити окремі події, що відбудуться завтра, але ж подібне завдання і не становить справжнього інтересу. Натомість цілком можливо завбачити типовий сенс найближчого майбутнього, загальні обриси наступної епохи" ¹³.

На нашу думку, не можна історичний процес зводити до дилеми: або він характеризується загальними закономірностями, або представляє собою прояв специфічних, індивідуальних рис та особливостей. Єдність цих двох фундаментальних зasad в історичному процесі досить вдало підкреслив відомий російський історик В. Й. Ключевський у своєму визначенні предмету історії: "Предмет історії, — пише він, — те у минулому, що ми проходили, як спадшину, урок, незакінчений процес, як **живий закон. Вивченням дій в, узнаємо онуків, тобто вивченням історії, вивчаємо їх себе.** Без знання історії іми **байдужі, небідущі, відчужені** від себе. Ідентифікаційний код 02136554

випадковостями, які не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого в ньому живемо, як і до чого повинні прагнути, механічними ляльками, які не народжуються, а робляться, не вмирають за законами природи, життя, а ламаються через чиось дитячу примху”¹⁴.

Дійсно, у кожному конкретному випадку буває важко визначити співвідношення в історичному процесі загального, особливого та одиничного. Так, постмарксисти впевнено заявляли про те, що історична наука, яка вивчає розвиток суспільства в різні періоди і в різних країнах, спирається на фундаментальне положення К.Маркса про суспільно-економічні формациї і разом з тим завжди враховує конкретно-історичні ситуації, які складалися в ході розвитку суспільства. З цього приводу І.С.Кон пише; “Складність гносеологічних і логічних проблем історичної науки відбиває складність і суперечливість її предмета — історичної реальності. З одного боку, історія є закономірний, природноісторичний процес. З іншого боку, К.Маркс писав про історію як про всесвітню історичну драму, в якій люди постають одночасно і в якості акторів, і в якості авторів. Обидва ці визначення правильні. Перше підкреслює закономірний характер історії, друге — наявність у ній свободної, свідомої діяльності людей”¹⁵. Зазначимо, що ці тенденції тією чи іншою мірою стверджуються в реальному житті, а не у безповітряному просторі, тому їх взаємодія може набирати найнеподібніших форм, відкидаючи всі канони і правила.

У зв'язку з цим варто погодитись з тим же Хосе Ортегою-і-Гасетом стосовно сутнісного дуалізму історичного процесу: «...у царині філософії історії, — писав мислитель, — існують дві протилежні тенденції, котрі, я гадаю,... є однаково помилковими. Одна з них являє собою колективістське, а друга — індивідуалістичне тлумачення історичної реальності. Для першої тенденції субстанцією історичного процесу є діяльність якнайширших мас; для другої — історичними чинниками стають виключно окремі особи.

Активний, творчий характер особистості справді є доволі очевидним, що не дозволяє нам погодитись на колективістський образ історії. Людські маси чутливі: вони обмежуються виявом своєї ласки чи опору щодо яскравих та ініціативних особистостей. Утім, з іншого боку, індивід-одинак є абстракцією. Історичне життя — це співжиття. Життя визначної особистості полягає саме у всеосяжному впливі на маси. Тож не варто відокремлювати “героїв” від маси. Йдеться про сутнісний дуалізм історичного процесу¹⁶.

На прикладі нашого сьогодення виразно видно зміну співвідношення між добірною меншиною і юрбою. В цілому характер цього співвідношення ніби залишився той самий: більшість продовжує працювати на меншість. Проте з'явилися нові особливості, які полягають насамперед у тому, що, з одного боку, добірна меншина стала досвідченішою, розумнішою, талановитішою і разом з тим нахабнішою і жорсткою, з іншого боку, юрба зневірилась у всьому, ідеали і цілі відкинуті, люди просто борсаються у хвилях штормового моря, яким є життя.

У даному випадку ми зовсім не відкидаємо визначну роль меншини в розвитку історичного процесу, її добре розуміли наші відомі співвітчизники. Зокрема, В.Липинський був упевнений, що активна меншість, а не пасивна більшість творить держави і нації. Аристократією у хорошому розумінні цього слова називав він усяку правлячу і провідну в даній добі верству¹⁷. Вважаємо, що ця добірна вершина, або, говорячи сучасною мовою, еліта виховується і навчається протягом декількох поколінь, передаючи у спадок нащадкам свій інтелектуальний потенціал. Зовсім не так сталося в нашій сучасній історії, коли до еліти, поряд з компетентними фахівцями, професіоналами своєї справи, потрапили випадкові люди, вся активність котрих керується особистою користю, намаганням дістатися влади і бути при супергодівниці. Занепо-коєння щодо злиденності переважної більшості народу України у них немає, совість їх аж ніяк не мучить.

Аналізуючи філософську працю Ортеги-і-Гасета “Бунт мас”, В.Мороз з приводу еліти суспільства зазначав: “Тема ця вічна: як і де знайти еліту в час нестабільності... коли зникають такі необхідні суспільні характеристики, як почуття ієархічності й система авторитетів, а отже — порушується ритм життя”¹⁸.

Зазначені вище основні тенденції розвитку історичних реалій дозволяють розрізняти історію як науку у широкому та вузькому розумінні. Історія як наука охоплює різні аспекти суспільного життя. Вона може включати в себе і опис зовнішніх чинників та умов історичного процесу, які так або інакше впливають на події, що мають місце у житті суспільства. В даному випадку рамки історичних досліджень здаються безмежними, але, разом з тим, у більш вузькому смислі історія як наука обов’язково зосереджується на діяльності людей, на суспільних відносинах, їх природі, еволюції, змінах і тих подіях, які зумовили ці зміни або виявилися їх наслідком.

Зрозуміло, в історії окрема людина нерідко не може відчутно вплинути на зміну характеру історичної ситуації. У той же час, доводиться стикатися з явищем, коли ілюзії, особливо масові, постають в якості детермінант подій. Під такою детермінантою мислителі вбачали ідеальні сили, “зовнішні”, стосовно історії, природні, географічні чинники, саму людину тощо. Все це призводило до того, що історики неминуче заплутувались у складному сплетінні випадкових і необхідних тенденцій та дій. Щодо подій, які відбуваються, до того часу, поки перемога однієї з тенденцій ще не перетворилася у реальний факт, дослідник нерідко губиться у здогадах, фіксує різні, іноді протилежні можливості їх поступу. Це пояснюється динамізмом історії, її залежністю від здатності різних соціальних сил вплинути на формування тієї чи іншої події. З цього приводу німецький філософ екзистенціаліст К.Ясперс зазначав, що майбутнє не може бути досліджено. Дослідженю доступне лише те, що є реальністю, тобто те, що вже відбулося. З цього приводу орієнтовані на

марксизм дослідники визнають ретроспективний характер історії, оскільки предметом її вивчення є явища суспільного життя, що вже здійснилися. Разом з тим у марксистській діалектиці розгляд взаємодії минулого, теперішнього і майбутнього здійснюється через категорії “існування” і “буття”. “Існування” — це теперішнє, дійсне буття і водночас момент переходу в минуле. Отож, реальним є не тільки теперішнє, але й майбутнє і минуле завдяки тотальній детермінації.

К.Ясперс заперечує подібні твердження, зауважуючи, що “впевненість у тому, що історія може бути осягнута в її цілісності, є у наші дні чи не цілком природною помилкою. Тут панують приблизні, недостатньо виразні уявлення: хід речей у своїй сукупності детермінований, по суті, усталений; за відповідного дослідження ця детермінованість може бути пізнана; з минулого з незаперечною необхідністю наступає майбутнє; процес розвитку в майбутньому може бути виведений з минулого. Всі ці безпідставні прогнози ґрунтуються не стільки на неправильних у своїй основі передумовах, скільки на недостатньому розумінні, яке потребує принципового перегляду і достатньо глибокого проникнення в природу речей”¹⁹.

Окремі вдалі прогнози нібито підтверджують основну ідею цієї концепції. До них відносяться: напрочуд правильний прогноз подальшого розвитку Французької революції, даний Берком, передбачення стану майбутнього суспільства у Буркхардта, профіцит Ніцше щодо нігелізму. Однак усі ці вдалі передбачення були зроблені завдяки здатності цих мислителів виразно бачити те, що у даний момент уже існувало.

«Світ історії в цілому не осягнути, хоча в окремих його явищах є багато доступних дослідженю каузальних, мотиваційних, ситуаційних і смислових зв’язків. Всі вони відкриваючись нашому зору, виявляють свій частковий характер, пізнання їх ніколи не веде до переконливого знання цілого»²⁰. Саме ці думки К.Ясперса є актуальними у нашому сьогоденні, коли

багатьма енергійно обґруntовується подальший розвиток України на тих чи інших цивілізаційних шляхах, а її все більше охоплює системна криза.

Виходячи з неможливості осягнути світ у його цілісності, К.Ясперс не випадково основною рисою історії називає її перехідний характер, вважаючи, що історія є тільки перехід. Звідси витікає висновок, що колись настане кінець історії людства, подібно до того, як був і її початок. Правда, ці початок і кінець знаходяться так далеко від нас, що ми їх вже не відчуваємо. Інакше кажучи, розглядаючи довгі доісторію і коротку історію людства, ми ставимо питання: а чи не є історія на фоні цих сотень тисячоліть перехідним явищем? На це питання, по суті, відповісти не можна, хіба що тільки загальною фразою: те, що має початок, має і кінець, хай він прийде навіть через мільйони чи мільярди років²¹.

Як бачимо, німецький мислитель розглядає історію в дуже широкому контексті: Величезний історичний пласт зрушує другий відомий німецький дослідник О.Шпенглер у своїй гучно відомій книзі “Присмерк Європи”, де, на відміну від К.Ясперса, робиться спроба передбачити хід історії, простежити культури, насамперед долю західноєвропейської культури. Спочатку О.Шпенглер ставить парадоксальне питання: для кого існує історія? Відповідь однозначна — для кожного, оскільки кожний є елементом історії. Але потрібно врахувати, що історія в цілому, як і ціле природи, передбачає дух, в якому і через який вона стає дійсністю. Без суб’єкта немає об’єкта. Без сумніву, історія — для людства. Таке наше, на думку О.Шпенглера, західноєвропейське відчуття, але ми не все “людство”.

Безсумнівно, що не тільки для первіснообщинної людини, але й для людини деяких вищих культур не існувало всесвітньої історії, не існувало світу як історії. О.Шпенглер чудово показує це на прикладі функціонування античної культури, підкреслюючи, що греки почали замислюватися над своєю історією лише в той момент, коли вона була внутрішньо майже завершена²².

На цій стадії знання було історично обмеженим і, головне, нездатним виявити свою обмеженість. Причому, слід зазначити, що німецький дослідник вважав, що закономірно необхідне притаманне лише природі, тоді як в історії все відбувається однократно і ніколи не повторюється, воно підкоряється принципу необоротності. Водночас головна теза дослідження О.Шпеглера зводилася до того, що будь-яка культура проходить через усі віки окремої людини: дитинство, юність, зрілі роки і старість²³. То чи може взагалі існувати історична наука? Адже наука — це завжди природознавство. У цьому зв'язку мислитель зауважує: "...спроби науково розробляти історію зрештою завжди призводять до протиріч, і тому будь-який прагматичний опис історії, яким би значним він сам по собі не був, є компроміс. Природу потрібно трактувати науково — про історію повинен говорити поет. Будь-які інші рішення половинчасті, хоча з них складається більша частина продуктів духовної творчості людини"²⁴. Зрозуміло, ця думка суперечила марксистському трактуванню історії лише як науки. Ми вважаємо, що ці крайні позиції не зможуть адекватно відбити історичні реалії. Треба, мабуть, визнати, що історичне знання складається з декількох компонентів, в нього слід включати наукові та позанаукові чинники; крім того, історичне знання тісно переплітається з донауковими феноменами.

Сучасна людина з її знаннями та логікою звикла до того, що з допомогою науки можна пояснити будь-які процеси — як природні, так і суспільні, — а також сформулювати закони їх функціонування. У своїх дослідженнях вчений завжди шукає щось загальне, яке б дозволило об'єднати різноманітні чинники феномена, що досліджується. Але прислухаємося до корифеїв історичної науки, які сумнівалися в існуванні законів історії, наявності в ній причин і наслідкового зв'язку. Зокрема, В.Й.Ключевський зазначав, що закони історії, прагматизм, зв'язок причин і наслідків — це все поняття, взяті з інших наук. Закони можливі тільки в

науках фізичних, природничих. Основа їх — причинність та необхідність. Явища людського співжиття регулюються, на його думку, за допомогою закону достатньої основи, який допускає хід справ і так, і інакше, тобто випадково. Для історика це байдуже. Для нього важливо не те, що від чого відбулося, а те, що у чому викрилось, які ознаки виявили особистість і суспільство за відомих обставин. Якщо історик хоче говорити мовою, яка відповідає предмету, що вивчається, він повинен говорити не про причини і наслідки. Це категорії логіки. Історія — процес не логічний, а народно-психологічний і в ньому основний предмет наукового мислення — вияв сил і ознак людського духу²⁵. Звичайно, детермініст не погодиться з таким трактуванням історії, бо для нього головним завданням завжди був пошук причин досліджуваного явища. Але ж в історичному розвитку дійсно мають місце алогічні факти, дії та події. Донедавна здавалося, що театр абсурду дуже далеко стоїть від реального життя, а сьогодні вистави цього театру щоденно розігруються перед нашими очима. То хіба ж можна широкі рамки абсурдного буття нашого сьогодення втиснути в прокrustове ложе логічних принципів і законів? Відповідь, звичайно, буде негативною.

З іншого боку, справедливо вести мову про статус історії як науки на нинішньому етапі розвитку соціального знання, бо в розвиненому соціальному знанні історія стає спеціалізованою галуззю, здатною виконувати пізнавальні завдання лише в органічному зв'язку з ним. При розвинутому соціальному знанні завданням історії є надання науці історичного матеріалу, на основі якого можливе виведення генезису її об'єкта. Історична наука — це не збірник хаотично нагромаджених історичних знань: кожне конкретне, індивідуально неповторне вона намагається розглянути як прояв закономірного, хоча, як уже зазначалося вище, статус останнього в історії багатьма її фахівцями не визнається. Та все ж її гносеологічні функції стосовно соціального пізнання полягають у постачанні остан-

нього історичним матеріалом для теоретичних узагальнень. "Історія є спеціалізованою галуззю знання, — пише Г.І.Горак, — що не володіє гносеологічними функціями без органічного зв'язку з іншими галузями суспільствознавства. Певною мірою вона знімається в розвинено соціальному знанні, але це не означає, що людство може обходитись без громадянської історії, історії соціальних інститутів як самостійних галузей знання. В історії є свої соціальні завдання... і збереження її статусу як самостійної наукової дисципліни в системі суспільствознавства зумовлене саме ними" ²⁶.

У даному випадку дослідник має на увазі розвинене соціальне знання, сучасний стан розвитку суспільствознавства, проте до нього ще треба було прийти, а тому викликає особливий інтерес аналіз генезису історичного буття людей у працях тих чи інших відомих вчених. Наші вітчизняні дослідники останнім часом звернули увагу на зазначений генезис: "...філософія історичного процесу, — підkreślують В.П.Андрющенко та М.І.Михальченко, — починається з визначення складу і статусу, соціальної ролі та історичної долі дійових осіб і виконавців історичних подій та вчинків. Вона постає як наука про людей в просторі і часі, про їхні реальні дії та взаємовідносини.

Древні мислителі розпочали пошук істини історичного буття людей в соціумі. Подальший хід цих пошуків характеризується такими головними сюжетними лініями:

- вивчення історичного факту класової будови соціального, конфліктної природи суспільних взаємовідносин людей, їхнього економічного і соціально-політичного розмежування (О.Тьєррі, Ф.Гізо, Ф.Мін'є);
- вивчення закономірного і прогресивного характеру історичного процесу (Ф.Гізо, Ф.Шлосер);
- визначення ролі та значення економічних і соціально-політичних факторів в історії (Ф.Гізо, Е.Маурер, С.-В.Гugo);
- розробка методів аналізу історичних досліджень (Р.Нібур, Л.Ранке, Д.Гrot);

— творення цілісних моделей всесвітньої історії, визначення закономірностей її розвитку, особливостей прояву в певних культурах, регіонах та державах (І.Кант, Г.Гегель, К.Маркс, М.Вебер, В.Дільтей, Р.Коллінгвуд, А.Тойнбі, О.Шпенглер) ”²⁷.

До останньої плеяди мислителів варто додати згаданого вище К.Ясперса, котрий в одній з головних своїх робіт також намагався виявити смисл, призначення історії, побудувати цілісну модель всесвітньої історії. “Світову історію можна сприйняти, — пише він, — як хаотичне скupчення випадкових подій — як неупорядковане нагромадження, як водовертъ виру. Вона все посилюється, одне завихрення переходить в інше, одне лихо змінюється іншим; мигтять миттєво просвіти щастя, острови, які потік тимчасово зберіг, але незабаром і вони ховаються під водою. Взагалі, все це у дусі картини, яка дається Максом Вебером: світова історія нагадує шлях, який сатана вимостила знищеними цінностями.

За такого розуміння в історії нема єдності, а отже нема ні структури, ні сенсу, хіба що тільки цей сенс і ця структура знаходять свій вираз у неосягненному числі каузальних зчеплень і утворень, схожих на ті, які зустрічаються в природі, але значно менш точно визначаються.

Між тим завдання філософії історії вирішується у пошуках цієї єдності, цього сенсу, структури світової історії, а вона може бути пов’язана тільки з людством у цілому”²⁸.

На нашу думку, ця головна дилема історичної науки — має вона закономірний характер чи визначається індивідуальними, неповторними ознаками, існує як всесвітня історія чи історія окремих країн та народів — не може бути вирішена наявними логічними засобами, вона є для історії “вічною” проблемою, як для філософії “вічним” є питання про взаємовідношення матеріалістичного та ідеалістичного розуміння історії. Навіть однозначне її вирішення на користь індивідуального неокантіанцями В.Віндельбандом і

Г.Ріккертом виявилося суперечливим, оскільки, згідно з Г.Ріккертом, історичний інтерес визначається тільки системою цінностей, а не об'єктивними процесами. “Лише під кутом зору якої-небудь цінності, — пише він, — індивідуальне може стати суттєвим, а тому знищення будь-якого зв’язку з цінностями означало б також і знищення історичного інтересу і самої історії”²⁹. Але якщо вибір індивідуального і неповторного визначається інтересом, а інтерес формується культурою, бо він є відношенням до культурних цінностей, то не зрозуміло, як і чому всезагальні і незмінні цінності диктують вибір індивідуального випадкового і неповторного, а не всезагального і закономірного. Можна, звичайно, проголосити, як це робилося донедавна, тезу про те, що індивідуальне є проявом закономірного, однак це трактування на рівні гасел теж не пояснює багатьох історичних реалій. Тому ми і пропонуємо залишити “все як є”, тобто вважати зазначену вище дилему “вічним” питанням історичної науки.

Тут треба підкреслити ще одну особливість історичного знання, яку не варто ігнорувати. Мова йде про те, що протягом багатьох століть професійне історичне пізнання то піднімалось до відомих вершин достовірності й істинності, то знову спускалося до рівня легенд і невиразних переказів, у яких крихти історичної істини перемішувалися з передсудами і фантазією. У кращому разі злети історичної думки змінювалися кризовими явищами. Останнє притаманне сучасній світовій історичній науці. “Нині світова історична наука після епістемологічної революції 60-70 років переживає кризу. Загострилися протиріччя між традиційною, “старою” — негативною та міждисциплінарною, “новою” науковою історіями. Спієнтистська мова “нових” істориків виявилася надто складною для читачів, що призвело до падіння інтересу до сучасної історичної літератури. Руйнуються традиційні уявлення про історію як ідеологічну єдність традицій і сучасності, минулого і майбутнього, єдність, що виступає дискур-

сивним механізмом збереження соціокультурної спадкоємності. Сьогодні реальний вихід з кризи історичної епістемології — це так званий “синтетичний” підхід — поєднання гармонії літературної мови і сміливих висновків наративної історії з міждисциплінарними методами “нової”³⁰.

Нам би не хотілося бути звинуваченими у тому, що кризу своєї історичної науки ми намагаємося поширити на всю світову історичну науку. Колись саме в цьому звинувачували марксисти своїх західних опонентів, які ніби то поширювали кризу своєї науки на весь світ. Але, мабуть, тенденції розвитку будь-якого процесу, в тому числі і в царині науки, призводять до того, що цей розвиток здійснюється особливим чином, начебто поштовхами, від злету до падіння і навпаки.

Окрім вищезгаданої дилеми про співвідношення загальних закономірностей і специфічних проявів у історичній науці важливою проблемою останньої була проблема об'єктивності філософії історії. У кінці ХХ століття вона все більш широко обговорюється і аналізується, що обумовлено низкою чинників і причин. Насамперед підкреслимо фактор соціально-політичного характеру. З початку століття, після 1917 року, світ, як відомо, розколовся на дві протилежні соціально-політичні системи, кожна з яких намагалась за допомогою принципу об'єктивності обґрунтувати свої домагання на лідерство, першість, на істинний шлях людства до свободи, соціального ідеалу. Суб'єктивний характер тих чи інших процесів якось автоматично пов'язувався з суб'єктивізмом, який призводив до спотворення процесів, що досліджувалися, та й взагалі характеризувався, як правило, негативно. Не випадково марксисти завжди підкреслювали об'єктивність і науковість своєї теоретичної історії і ненауковість та суб'єктивізм західних історичних концепцій. Насправді ж історична наука в лоні постмарксизму значною мірою залежала від чинників суб'єктивного характеру, і дуже часто на догоду правлячій еліті історичні факти спотворювались, або у

крашому разі, замовчувались, але і те, і інше вело до неадекватного відбиття існуючих реалій. Не варто захищати, у свою чергу, і недобросовісних західних дослідників, які з тих чи інших причин свідомо фальсифікували історичні факти, щоб догодити певним соціальним верствам. Щоправда, більше, мабуть, було таких істориків, які несвідомо здійснювали такий відбір фактів, який також спровокував історичну картину. Це мало велике значення для наступних поколінь істориків, які знову ж таки не могли адекватно відбити історичну реальність. Правда, вони, спираючись на авторитет свідчень і своїх попередників, зобов'язані були співставити різні свідчення, якщо вони мали місце, перевірити, наскільки точно передані минулі події, використовуючи різні джерела як прихильників, так і супротивників тієї чи іншої теоретичної парадигми, історичної концепції.

У кінці ХХ століття виникли також певні теоретичні передумови для поглиблого вивчення проблеми об'єктивності філософії історії. Історична наука у своєму розвитку наблизилася до такої фази, коли накопичення емпіричного матеріалу та його опис загрожують перетворитися в суперзавдання. Оскільки мають бути якісь межі чи кордони цього накопичення, воно не може бути нескінченним процесом. З іншого боку, багаточисельні загальні концепції, що претендували на остаточне упорядкування емпіричних фактів, виявили свою обмеженість в якості теорії історії, їхня методологічна база виявилася неспроможною теоретично узагальнити значну кількість емпіричних зasad. Таке завдання у свій час намагалась виконати марксистська філософія історії, але й вона виявилася обмеженою, бо всі свої зусилля спрямовувала на захист інтересів одного класу і виходила з хибної тези про одномірний, однолінійний характер розвитку суспільства, хоча деякі досягнення вона, безперечно, мала.

Матеріалістичне розуміння історії виходило з передумови, що категорії історичної науки повинні бути виведені не з окремих, вирваних із дійсних

суспільних зв'язків, емпіричних фактів, не з ідеї історії взагалі, а з об'єктивних суспільних відносин і взаємо-залежностей у їх русі і розвитку. Цей висновок у його застосуванні до вивчення конкретних етапів історичного розвитку дав значний позитивний результат. Він дозволив розробити реальні виділення основних етапів історичного розвитку, створити ефективний механізм критики примітивного еволюціонізму, релятивізму і догматизму.

Наявність релятивізму в історичній науці в ХХ столітті можна зрозуміти у зв'язку зі значним прискоренням темпів суспільного розвитку, корінним зламом тих основ, які здавалися непорушними, притаманними історії “од віку”, які ніби складали її дійсну суть. Крім того у ХХ столітті здійснюється злам тих уявлень у західній і постмарксистській історичній думці які зводили в ранг атрибутів історії ті чи інші ідеалізовані та універсалізовані риси західного суспільства і соціалістичного експерименту на Сході.

Боротьба двох соціально-політичних систем двох ідеологічних і методологічних підходів в історії значною мірою зумовила появу нових форм релятивізму, які набувають у наш час характеру так званого презентизму. Його специфічною рисою є не тільки визнання релятивності, відносності різних тлумачень історії, але й пряме виправдання суб'єктивізму історичних досліджень, їх службової ролі відносно тих чи інших інтересів, сучасного моменту. З точки зору презентизму будь-яка концепція історії є вірною, якщо вона “працює”, служить досягненню тих чи інших миттєвих інтересів сучасної ситуації³¹.

У ХХ столітті ми стикаємося з активним культивуванням догматизму у різних його формах і проявах. Дослідники різних теоретичних спрямувань, підкреслюючи визначальну роль традицій у витлумаченні історичних реалій, тісно пов'язують його з консерватизмом. Останнім часом у суспільно-політичній літературі з'явилися праці, в яких захищаються (подекуди справедливо і правильно) цінності кон-

серватизму і традиціоналізму. Але ж ці політичні течії чи партії можуть відстоювати догматизм, а можуть боронити й справжні цінності загальнолюдського характеру. Догматизм же є антиісторичним недіалектичним схематично-закостенілим типом мислення за якого аналіз і оцінка теоретичних і практичних проблем і положень здійснюється без урахування конкретної реальності умов місця і часу³². Інакше кажучи догматизм протистоїть історії як антиісторії і аж ніяк не може стати у пригоді дослідникам, які намагалися адекватно відобразити історичні реалії. Він не визнає необхідності у самій історичній епістемології визначати шляхи наукового осягнення, виникнення і розвитку нових історичних явищ. Саме тлумачення і розуміння історії крок за кроком втрачало методологічні основи історизму. Догматизм начебто отримував санкцію від самої історії, взятої у її узагальненому вигляді.

Вище зазначалось, що з допомогою матеріалістичного розуміння історії стало можливим створення ефективної періодизації суспільного розвитку, виділення його основних історичних етапів, критеріїв та чинників. Разом з тим постмарксисти з відкриття Маркса зробили своєрідний культ, намагаючись з його допомогою пояснити будь-які суспільні процеси, історичні колізії, відкидаючи ідеалістичне розуміння історії своїх опонентів. Але ж намагання відтворити шлях розвитку людства лише в однолінійному спрямуванні суперечить діалектичним ідеям, які були сприйняті цим теоретичним напрямком. У цей однолінійний шлях не вписувались різні специфічні прояви суспільного розвитку в цілому та історичного руху певних країн зокрема. Монологізм постмарксистського трактування історичного розвитку заперечував різнобічні підходи до обґрунтування минулого і сьогодення, ігнорував інші альтернативні лінії пошуку, відкидав, як мовиться, з порогу навіть натяк на можливість ефективних результатів, досягнутих за допомогою ідеалістичного розуміння історії. Сьогодні зрозуміло, що останнє у взаємодії з матеріалістичним

підходом могло привести до ефективних пошуків шляхів становлення і подальшого розвитку людства. Коли ж ці підходи застосовуються окремо, поодинці, негативний результат не примушує себе довго чекати. Зрозуміло, що неприйнятним є механічне поєднання протилежних феноменів, якийсь із них має пріоритетне застосування за певних умов і обставин, з і зміною останніх він втрачає цю пріоритетність, а взагалі найкраще було б досягти оптимального балансу у співвідношенні зазначених підходів до вивчення соціальних процесів взагалі, історичних реалій зокрема. Однак дуже важко дается досягнення такого оптимального балансу; він, напевно, має надто рухливий характер, постійно змінюється зі зміною соціально-економічних, соціально-політичних та духовних чинників.

Апеляція представників протилежних теоретичних напрямків до принципу об'єктивності залишилась досить-таки голослівною, багато хто осмислював роль суб'єктивного начала в історичному дослідженні не в його негативному аспекті, а в позитивному контексті. Поступово формується особлива методологія історії, яка дозволяє досягти розуміння історичних процесів не тільки з допомогою детерміністського пояснення, що іноді виявляється обмеженим і поверховим. Специфіка історії, таким чином, полягає ще й у її можливості проникнення в суб'єктивні наміри, переживання, устремління людей, які формується у відповідності з ними історичні типи культур, поведінки тощо. З цього приводу відомий французький філософ і соціолог Р.Арон, звертаючись до історичних і соціологічних поглядів німецького мислителя М.Вебера, намагався подолати дихотомію об'єктивного і суб'єктивного, причинності та детермінації в історичному дослідженні. На його думку метою історичної науки і соціології є не тільки пояснення причинних зв'язків, але одночасно і смислові інтерпретація фактів. Історична причинність потребує визначення ролі різних попередніх фактів, що викликали відповідні події. Це передбачає такі дії: у

першу чергу, слід вибудувати ідеально-типову конструкцію індивідуальної історичної події, причини якої умовно знайдені; по-друге, необхідно проаналізувати елементи історичної події за принципом: від складного цілого до одиничного; на третьому етапі у випадку, якщо ми розглядаємо якусь одиничну послідовність у часі (яка мала місце тільки один раз) з метою знаходження причинної обумовленості, нам необхідно для проведення аналізу індивідуальної історичної події чи подій, що їй передували, уявно передбачити, що одна з попередніх подій не відбулася або відбулася інакше, зрештою слід співставити нереальний, уявний хід подій з реальним їх розвитком. Отож, мета причинного історичного аналізу — установити наскільки сильним було діяння обставин загального порядку, яка ефективність впливу випадковості чи особистості у даний момент історії.

З іншого боку, науковий спосіб, за допомогою якого ми пізнаємо історичну причинність, своїм головним елементом має уявну побудову того, що могло б відбутися при умові, якщо один із елементів попередніх подій не мав би місця, або був іншим. Тобто уявне творення можливого — необхідне для розуміння того, як у дійсності розвивалися події. У цьому випадку значну роль відіграє інтерпретація, яку здійснює суб'єкт пізнання. М. Вебер, на думку Р. Арон, намагається поєднати два варіанти у трактуванні специфіки гуманітарних наук. Одні філософи вважали, зазначає Р. Арон, що «...специфіка цих наук полягає в тому інтересі, який ми виявляємо до всього історичного, до унікальності того, що відбувається, до того, що вже більше не повториться. Такий хід міркувань приводив до теорії, за якою науки про людську реальність — це насамперед історичні науки. Інші вчені робили акцент на оригінальності людського матеріалу і вважали, що справжні науки — науки гуманітарні оскільки вони розуміють осмисленість, притаманну людській поведінці»³³.

Макс Вебер зберіг одночасно елементи обох

напрямків, але відмовився погодитися з тим, що науки, які мають об'єктом дослідження людську реальність, повинні бути неодмінно пріоритетно історичними. Дійсно, ці науки більше цікавляться одиничним, індивідуальним, ніж природничі. Але було б помилкою вважати, що вони нехтують проблемами всезагального характеру. Ці науки тільки тоді істинні, коли в змозі давати узагальнені судження, навіть коли головний об'єкт вивчення — окремі випадки. Знову ж таки ми стикаємося з головною дилемою історії як науки, протилежні підходи в якій намагається поєднати дослідник, синтезуючи їх.

З цією проблемою тісно пов'язана ще одна, від вирішення якої багато в чому залежить не тільки адекватне відбиття минулого, а й інтерпретація теперішнього і майбутнього. Вище вже підкреслювалося, що історія пізнає минуле, проте представники напрямку, який захищає наявність в історичному процесі загальних закономірностей, зазначають, що історію неправомірно вважати лише науковою про минуле. Зокрема, в марксизмі підкреслювалося, що минуле є корінням сучасності, в ньому беруть початок тенденції й спрямування, що певною мірою виявляються у сьогоденні. Знання, набуті з допомогою історичної науки уточнюють та розвивають загальносоціологічні уявлення не лише щодо минулого. Вони зміцнюють наші ідеологічні позиції, дають змогу глибше осмислити сучасні події й точніше здійснювати прогнозування суспільних процесів. «Треба знати теперішнє життя свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно склалось і як його далі вести, доконче треба знайти його минувшість»³⁴ — підкресловав відомий український історик М.С.Грушевський.

У процесі накопичення історичних знань і виявлення відносної схожості і повторюваності історичних подій і ситуацій багато мислителів не тільки марксистського спрямування почали розглядати історичне пізнання як єдину основу для передбачення майбутнього. Відомий французький історик Ле Февр сформулював цю

позицію таким чином: “Історія — це наука про минуле і наука про майбутнє”³⁵. Навряд чи це формулювання цілком беззаперечне, але воно, безумовно, відбиває досить поширену точку зору.

Для того, щоб знання минулого могло слугувати основою для передбачення майбутнього, необхідно володіти особливими пізнавально-методологічними структурами та феноменами, тобто спеціальним логічним механізмом, який гарантував би правильність переносу інформації про минуле, якого вже немає, на майбутнє, якого ще немає. Засоби та методи власне історичної науки недостатні для виконання цього завдання, і тут треба погодитись із західними істориками у тому, що вихід слід шукати на шляхах інтеграції з іншими соціально-гуманітарними науками.

Керуючись такою інтеграцією Ентоні Гідденс в своїй праці “Постмодерн” на основі історичного знання про минуле та сьогодення, вивчення тенденцій розвитку людської цивілізації намагається розкрити контури постсучасності³⁶.

Зближення історії з іншими соціальними науками на рівні проблем і методів спричинило і певну переорієнтацію традиційної філософсько-методологічної проблематики. Логіко-методологічні дослідження тепер спрямовані не тільки на аналіз особливостей історії як науки, але і на пошук логічних мостів, котрі пов’язували її з іншими дисциплінами. Підкреслимо у цьому зв’язку заяву П.Ласлетта про те, що історики не можуть успішно працювати, не використовуючи дослідницьких методів і концептуального апарату суміжних соціальних наук: “...можна говорити про виникнення нового методу дослідження найрізноманітніших історичних явищ. Цей метод повинен відповідати всім критеріям суспільних наук і реprezentувати сьогодні або в майбутньому дані про розв’язування завдань соціолога, антрополога, соціального психолога тощо. Історик, який працює у цьому напрямку, використовує теорії, категорії і методи суспільствознавця. Вчений-суспільствознавець, звер-

таючись до вивчення минулого, намагається оволодіти світоглядом і методами історика”³⁷.

Тісний взаємозв'язок історії з іншими соціальними науками призвів до формування своєрідної соціальної історії. Щоправда деякі західні дослідники були більш скильні до марксизму, ніж до соціальної історії. Так, один із них Е.Дж.Хобсбоум наводить заяву свого колеги-історика Дж.Хікса: «Моя “теорія історії” буде значно більше до тої, яку намагався створити Маркс... Більшість (із тих, хто вірить у можливість використання загальних теорій для упорядкування історичного матеріалу, для виявлення загального руху історії)... використовує категорії марксистської історіографії, або деякі їх різновиди. У цьому немає нічого дивного, так як у нашому розпорядженні просто немає інших теоретичних альтернатив. І все ж дивовижно, що через сто років після створення “Капіталу”, після століття, в якому мав місце такий грандіозний розвиток суспільних наук, у цій галузі було зроблено ще так мало”³⁸.

Відразу підкреслимо, що не так вже й мало було зроблено в історичній царині, крім того, соціальна практика засвідчила обмеженість марксистської доктрини у сфері філософії історії. Діалектика розвитку історичного мислення підтвердила, що його безпосереднім предметом і є соціальна історія як історія життєдіяльності індивідів і соціальних груп, їх взаємовідносин у природничо-соціальному континуумі.

Поняття соціальної історії потребує нової філософської інтерпретації, оскільки у наукових працях воно вживається неоднозначно. Спочатку під соціальною історією розуміли історію подій, тобто головним чином політичну історію — історію взаємовідносин соціальних груп, класів, держав тощо. Пізніше соціальну історію ототожнювали з історією повсякденності. З легкої руки М. Вебера науковці почали вивчати соціальну історію як історію культури, релігії, традицій, звичаїв більшість істориків перекваліфікувалася на культурологів. До таємниць соціальної історії вчені намагалися проникнути вже зсередини тоді як раніше

вони прагнули охопити їх ззовні ³⁹. Виходячи з цього українські дослідники підкреслюють, що “ соціальна філософія постала у вигляді відносно самостійних і разом з тим глибоко взаємопов’язаних між собою життєвих ліній історії подій (стосунків і конфліктів між соціальними групами й інститутами) історії повсякденності (еволюції виробництва побуту, способу життя тощо) і історії еволюції людського духу. Історикам залишилося виявити лише джерело й основу взаємопоєднання зазначених ліній”⁴⁰.

Ми згодні з авторами даного курсу лекцій, що в основі поєднання різних аспектів соціальної історії лежить людський вимір історії — у розумінні чільного місця людини в історичному процесі. Він репрезентує цілісне бачення життя в просторі і часі. “Людські долі в контексті змінного часу; людські долі в системі змінних соціальних структур і культури; людські долі в перипетіях ідей, поглядів, переконань, внутрішня причетність людини до всіх подій, до своєї долі і життя — ось що врешті-решт стало і стає предметом історіософії, як науки, предметом історичного мислення, що входить в контекст соціально-філософського освоєння дійсності як її безпосередня складова й принцип”⁴¹.

“Як будь-який світ, — підкреслює В.Г.Нестренко, — історія має своїм смисловим центром людину. Отже, дійсною новою достойністю людського буття має бути їх взаємовідповідність — людиновимірність історії та історичність людини”⁴².

Сформульовані вище чинники й цінності людського виміру історії ефективно працюватимуть лише у контексті принципу історизму. Однак останній трактується багатьма дослідниками дуже широко, що є причиною втрати його специфіки. “Суть цього принципу, — зауважує В.Ж.Келле, — може бути виражена лаконічно і просто: він вимагає розкривати діалектику реальних історичних процесів, тобто розглядати будь-яке явище в житті суспільства не як дане, незмінне, а в його конкретних історичних

взаємозв'язках, з точки зору його генези в минулому і тенденцій розвитку в майбутньому”⁴³. Виникає питання: чому, сформульований таким чином, цей принцип може виконувати роль методологічної установки історичного дослідження, якщо він розрахований на аналіз будь-якого явища? Це слабке місце у трактовці принципу історизму і дало змогу згаданому вище К.Попперу здійснити його нищівну критику, хоча важливо підкреслити, що мислитель розрізняє історизм та історицизм. Під історизмом він розуміє такий підхід, згідно з яким суспільні вчення, якщо вони правильно відбивають тенденції і закономірності розвитку, можуть йому сприяти, виконуючи роль “соціальної повитухи”. Історицизм же, на його думку, бачить головне завдання соціальних наук в історичному передбаченні. Завдання це розв’язується, коли в основі історичної еволюції вбачають “ритми”, “схеми”, “закони” чи “тенденції”. Дослідник був упевнений у тому, що саме історициські концепції відповідальні за незадовільний стан теоретичних соціальних наук. Процес передбачення майбутнього, що спирається на історицизм, Поппер розглядає як пророцтво. Його реформістська позиція має сенс, обґрутувуючи непримітивність соціального прогнозування у значних масштабах.

Попперівська критика історицизму далебі не означає, що взагалі потрібно відмовитися від принципу історизму, який нібито не має нічого спільного з евристичним началом. У цьому зв’язку підкреслимо особливі переваги історичного знання, які виявлялися при співставленні його з тими знаннями, якими володіли їх сучасники. По-перше, спираючись на джерела, історики можуть розглядати події і процеси як з внутрішнього, так і з зовнішнього боку, або бути сторонніми спостерігачами їх, вони можуть мати більш яскраві і безпосередні, проте й більш односторонні враження; інформація сучасників обмежена: багато документів засекречено, значна кількість свідчень недоступна, додамо сюди ще ідеологічні, етнічні, релігійні, мовні бар’єри тощо, котрі відіграють певну

роль. По-друге, історія може прослідкувати не тільки причини, а й наслідки подій і процесів, що вивчаються; сучасники ж, як правило, знаходяться у полоні ілюзій передсудів, різних соціально-психологічних афектів, а тому не правильно сприймають і оцінюють самих себе, свою діяльність і свою епоху, особливо якщо це епоха революційного поступу⁴⁴. Звідси ступінь подібних оман у істориків значно менший. Тому вони у змозі дати більш об'єктивну картину минулого, зрозуміти і сформулювати справжні тенденції і закономірності його розвитку. Цим цілком виправдовуються існування історичної науки і актуальність її проблем.

З іншого боку, є науковці, котрі притримуються протилежної точки зору. Наприклад, відомий соціолог П.Сорокін висловлював таку думку: “Не нащадки, а сучасники — кращі судді і спостерігачі історії. Історичний досвід перших ґрунтується на документах, а тому неадекватний фактам, водночас як досвід сучасників, не опосередкований нічим, їх знайомство з подіями безпосереднє, вони переживали їх щоденно і на собі особисто, водночас як знання нащадків фрагментарні, випадкові і знеособлені. Це твердження стає ще вагомішим стосовно тих сучасників, які розширяють коло свого індивідуального досвіду досвідом інших людей, систематичними поглядами та іншими науковими методами, які доповнюють і коректують особистісне знання. У цьому розумінні покоління сучасників більш гарантоване від помилок, ніж історик, який досліджує події багатьох поколінь по тому, або іноземний спостерігач, до якого доходить лише випадкова інформація”⁴⁵.

Все це свідчить про те, що сучасники, хочуть вони того чи ні, знаходяться в середині того соціального потоку, до якого вони належать. Скажемо більше: вони знаходяться у його вирі і тому не можуть об'єктивно оцінити те, що діється довкола них, оскільки інтегровані у цей потік. Навіть сторонні спостерігачі тим чи іншим чином пов’язані з процесами, які відбуваються у даному потоці подій, і щоб вірно оцінити їх глибинні течії, а не

піну на поверхні, їм потрібно стати не тільки останньою потоку, а й останньою певного проміжку часу, з метою виявлення причин та оцінки наслідків тих подій, які мали місце у минулому.

Відомий французький дослідник Марк Блок справедливо зауважував, що "...свідки історичних подій часто спостерігали їх в час сильного емоційного стану, або ж їх увага була мобілізована надто пізно, якщо подія була не очікуваною, людина була неспроможною з достатньою чіткістю зафіксувати риси, яким історик тепер справедливо надає першочергового значення" ⁴⁶.

Що ж стосується майбутнього, то ще нікому не вдалося, та й не вдасться, мабуть, написати історію майбутнього, використовуючи методи історичного пізнання і спираючись при цьому на історичні і археологічні джерела. Однак це, звичайно, не означає, що історичне знання зайве або непотрібне для складання наукових прогнозів і наукового передбачення майбутнього, але таке прогнозування і передбачення не відносяться до завдань власне історичної науки. "Предметною історія може стати тільки коли вона пішла у минуле" ⁴⁷, — зауважує відомий німецький філософ-екзистенціаліст М.Хайдеггер. Аналізуючи діалог з історією, далі він продовжує: "...будь-яке осмислення сучасності тепер здатне виникнути і укоренитися лише за умови, якщо в діалозі з грецькими мислителями і їх мовою воно пустить коріння в цей ґрунт нашого історичного буття. Такий діалог поки ще чекає свого початку. Він тільки-но підготовлений, і він сам для нас у свою чергу — попередня умова для неминучого діалогу зі східноазіатським світом.

Діалог з грецькими мислителями чи поетами не означає, однак ніякого новоявленого ренесансу античності. Ще менше схожий він на зацікавленість історика стосовно чогось такого, що, звичайно давно пройшло, але ще могло б прислужитися нам для історично-наукового пояснення деяких рис сучасного світу в їх становленні" ⁴⁹.

Ці ідеї М.Хайдегера дещо співзвучні з ідеями Ф.Ніцше, який у роботі “Чим я зобов’язаний древнім” підкреслював, що грекам він рішуче не зобов’язаний сильними враженнями. Всі захоплюються Платоном, але той дуже переморалізував, прославляючи вищі принципи, тому ліками від платонізму для Ф.Ніцше є Фукідід та Макіавеллі, який відстоював думку бачити розум у реальному світі, а не навпаки — світ в абстрактному розумі⁴⁹. Іншими словами, потрібен аналітико-критичний підхід до історичного знання, бо якщо від нього відмовитися то нас чекає своєрідний “синдром Сократа”, коли певні історичні події ідеалізуються і тим самим спотворюються.

Це було особливо характерно для радянської історіографії, що призвело до зміни погляду на історію як науку. “Об’єктивне відтворення історичного процесу, що ґрунтуються на багатій джерелознавчій базі, — зауважує академік НАН України В.А.Смолій, — з увердженням тоталітарного режиму поступалося до краю ідеологізованим історичним працям, які писалися на догоду політичній кон’юнктурі”⁵⁰.

Досі ми вели мову про історію як науку, лише побіжно згадавши про неї у зв’язку з навчальними цілями. Насправді останній аспект, тобто розгляд історії як навчального предмету має не менше, якщо не більше значення для утвердження суспільного статусу історичних знань.

У першому випадку (історія як наука) розгляд історії пов’язаний з досить обмеженим колом професійних дослідників, які висловлюють схожі чи різні тлумачення щодо предмету та методів історичної науки, основних її проблем, їх вирішення тощо. У другому випадку коло учасників незмірно ширше, бо, зрозуміло, що так чи інакше історію практично вивчають усі, хто має справу з навчанням. Щоправда, тут теж є свої особливості: у певні часи головна увага приділяється стародавній історії чи тій, яка віддалена від нас рамками століть і тисячоліть, за інших умов і обставин звертається увага на новітню історію, але головним чином інших народів

і країн. У перехідні періоди, в епоху кардинальних трансформацій особливе місце посідає історія свого народу, дій його попередніх поколінь. У першу чергу це зумовлено тією обставиною, що часто історія корінного народу, даного етносу замовчувалась або фальсифікувалась з політичних чи ідеологічних причин. Саме в такому стані довгий час у ХХ столітті перебувала Україна, найбільш піддана русифікації серед усіх інших республік колишнього Союзу.

З початку 90-х років історична ситуація в Україні кардинально змінилася, що відразу ж позначилося на викладанні історії в школах та вузах, виході у світ історичних праць і підручників сучасних авторів, істориків минулих часів, представників української діаепори тощо. Зміни на краще очевидні, хоча спочатку багато хто почував себе розгубленим, адже водночас руйнувалися усталені стереотипи і звичні підходи. Насамперед це стосувалося пануючої марксистської методології. Та це й не дивно, бо на початку будь-якого курсу, у першу чергу це стосувалося курсу історії, канонізувалися положення про те, що методологією даної дисципліни є діалектичний і історичний матеріалізм, принципи матеріалістичної діалектики. Разом з тим, при вирішенні низки складних і гострих проблем сучасного суспільного розвитку виявилась обмеженість самої цієї методології. Аналіз історичних проблем підмінювався простим декларуванням. Внаслідок цього престиж історії стрімко падав, реалізм поступався місцем викривленому іdealізованому уявленню про основні засади розвитку нашої країни у минулому. З іншого боку, посилення дефіциту реалістичних поглядів на розвиток суспільства змушувало найбільш щиріх його прихильників замислитися над причинами лакування дійсності і можливістю їх подолання або заміною черговими ілюзіями. Тому не зовсім коректно звинувачувати у всіх бідах і прорахунках істориків та інших суспільствознавців, причини їх корінятися глибше і пов'язані не в останню чергу з порушенням

демократичних методів керівництва та управління суспільними процесами, розвитком науки і культури.

У цій ситуації важливо було вияснити основні тенденції та напрямки реформування суспільствознавства, перебудови соціально-гуманітарних наук, здатних прогнозувати подальший суспільний розвиток. При виконанні цього складного завдання потрібно було правильно визначити місце та роль сучасного історичного знання як в системі соціального знання, так і його значення для розвитку суспільства.

Сьогодні історики вже не ті, якими вони були рік-два тому. Зрозуміло, ця динаміка обумовлена швидкоплинними соціальними процесами, різкими якісними змінами в суспільстві. Разом з тим, дається взнаки звільнення від багатьох попередніх табу. Не можна, звичайно, стверджувати, що всі зміни, притаманні історичній науці, йдуть їй на користь. Переход від монополізму до діалогу і плюралізму, який тут здійснюється, нерідко призводить до явної дезорієнтації істориків, викликає світоглядні коливання, котрі зовсім не сприяють вирішенню нових складних завдань.

У таких суперечливих умовах з викладанням історії відбулися кардинальні трансформації, пов'язані насамперед з переходом до викладання історії України як домінуючої дисципліни. В умовах утвердження незалежності України це цілком зрозуміло, проте, як завжди у нас відбувається, одні крайні змінили інші. Полярні оцінки відомих історичних подій викликали не лише дискусії серед істориків та політичних діячів, але й розгубленість та ідеологічні коливання серед широкого загалу. Відбулася відмова від усталених, прийнятих представниками більшості історичних напрямків курсів, які не могли цілісно охопити історію того чи іншого предмету. Це вже не раз мало місце в історії. “Загальноосвітнє значення предмету, — писав В.І.Ключевський, — хочуть підмінити спеціальними призначеннями. Раніше сину чоботаря викладали звичайну загальну історію, а не спеціальну історію шевського мистецтва. Нещодавно в Німеччині зверху

порушили питання про викладання історії, пристосованого спеціально до політичних потреб саме німецького імперського громадянина. Загальні цілі викладання замінюються місцевими, конкретними, самосвідомість людини — німецькою політичною свідомістю, моральне відчуття — національним, людяність — патріотизмом.

Самі по собі всі ці цілі, як загальні, так і часткові, прекрасні, нема нічого лихого в тому, якщо всі вони досягаються разом... Цілі часткові, місцеві самі по собі не збуджують побоювань; непокоїть те, що тепер вважають потрібним говорити про них. З цього випливає, що вважають потрібним посилено добиватися їх за рахунок загальних, а не бажають або не сподіваються добитися тих і інших разом. Напрошується цілий ряд сумних висновків: значить, або загальноосвітні гуманні завдання, які раніше вдавалися викладанню, тепер йому стали не під силу, або вони набридли, загубили кредит і знадобилось замінити їх більш грубими, або попереднє викладання було безцільне і йшло куди бачать очі, тобто не йшло нікуди або йшло, не знаючи куди, або в історії по суті предмету немає своєї власної наукової мети, а можуть бути тільки сторонні прикладні, тобто накладні, — і таких сумних або можна надумати немало”⁵¹. Думка визначного російського історика, як бачимо, є надзвичайно актуальною для нинішньої історичної ситуації в Україні.

Стосовно викладання історії в школах та вузах нам сьогодні важливо визначитися насамперед у змістовному плані, особливо з темами, що були і залишились дискусійними. Зрозуміло, що нині партійними рішеннями ці проблеми не подолати, указами Президента також нічого не досягти. Тут потрібні певні зусилля представників різних теоретичних спрямувань для досягнення виваженого балансу тих чи інших спірних історичних проблем.

Стосовно історії як навчального предмету не слід забувати і про особливі прийоми та спеціальні методи

викладання. Адже останні нетотожні методами наукового вивчення, вони навіть складніші, бо повинні співвідноситися не тільки з матеріалом, що вивчається, але й з тими особистостями, що навчаються. Викладач звертається не до історичного матеріалу з метою пізнання його, а до мислення, що сприймає цей матеріал. Він передає йому готове пізнання і повинен це робити не механічно, як річ перекладається з місця на місце, а як свічка запалюється від іншої.

Зважаючи на вагоме значення історичного знання в національній системі освіти, які допомагають виховувати свідомих громадян України, її патріотів, колективом авторів розроблено “Концепцію безперервної історичної освіти в Україні”, яка передбачає створення системи такої освіти від дошкілля до вищої школи⁵².

Як бачимо, викладання історії — один із важливих засобів виховання, а у вихованні найважливіше знати, з ким маєш справу і як її краще зробити. Все це безпосередньо стосується історії України. Вітчизняну історію не можна викладати у вузах так, як її викладають у школах, і, навпаки, хоча наукова мета викладання і там, і тут однакова — пізнання ходу і складу життя вітчизни. Тому іноді дивує, що люди з вченими ступенями та званнями, готуючи програму з історії для школи, намагаються ніби то підтягти її до вузівського рівня, а школярі, на їхню думку, мають аналізувати, наприклад, методи історичної науки (порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), що, мабуть, все ж є прерогативою викладання історії у вузі.

Процес викладання історії відчуває потребу вводити у навчальні курси такі приклади і висновки, при яких чисто наукові цілі не досягаються. Бажано було б, звичайно, щоб курс історії відкрив розумінню учнів та студентів закономірності історичного процесу. Але, можливо, не потрібно ставити це за головну мету викладання історичних дисциплін. Викладач повинен зрозуміти, як би він не прикрасив зображені історичні

явища, вони залишаються туманними малюнками, що рухаються по екрану. Не маючи можливості розкрити перед учнями закулісну механіку цього руху, викладач нерідко вимушений історичну панораму представляти у вигляді простої ілюстрованої казки. В лішому разі вихователь знайде відразу для юнацького серця з метою зображення тих висот знання, які недоступні юнацькому розуму. На перший погляд здається, що викладати історію не дуже важко, головне знати історичний фактаж і у певній послідовності його розкривати. Насправді таке викладання історії мало чому навчитъ, бо факти мають властивість швидко забуватися, в результаті чого ефективність такого навчання мізерна. І все ж, якщо курс історії не заполітизований і незаідеологізований; він, як правило, приносить значну користь тому, хто його прослухав. З цього приводу В.Й.Ключевський писав: “Історія, говорять ті, хто не навчався історії, а тільки філософствували про неї і тому нею нехтували (Гегель) нікого нічого не навчила. Якщо це навіть і правда, то вони історії ніскільки не торкаються як науки: не квіти винні у тому, що сліпий їх не бачить. Але це і неправда: історія вчить навіть тих, хто у неї не вчиться, вона їх провчає за неосвіченість і нехтування. Хто діє поза нею або всупереч їй, той завжди у кінці пожалкує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не тому як жити за нею, а як вчитися у неї, вона поки що тільки січе своїх нерозумних і лінівих учнів, як шлунок карає ненажерливих або необачних гастритів, не повідомляючи їм правил хорошого харчування, а тільки даючи їм відчути помилки їх у фізіології і спокущення їх апетиту. Історія — це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і своє благодійство приписують самим собі; коли їм стає погано, вони починають відчувати її необхідність і цінити її благодіяння”⁵³.

Зрозуміло, чого донедавна до викладання історії було таке негативне ставлення. Насамперед воно зумовлено тим, що викладачі історії не мали повної

достовірності історичного фактажу. Відомо, якою була інтерпретація суспільних явищ у недалекому минулому, позитивну оцінку можна було дати лише тим явищам, які чітко вписувались у досить вузькі рамки марксистсько-ленінського світогляду. Соціальні феномени дискусійного чи сумнівного порядку треба було теж розглядати з позицій зазначеного світогляду, панівного принципу партійності.

Ретроспективний погляд на наше суспільство-знавство свідчить що питання, пов'язані з принципом партійності, особливо активно розроблялись у середині і другій половині 70-х років. Це не випадково: саме в означений період жорстко придушувались усілякі спроби інакомислення. Щоправда, методи вибирались “цивілізовані”, нібито ненасильницькі, що вимагало відповідного теоретичного обґрунтування. І воно з'явилося у вигляді нових розробок цього принципу.

Однобокий підхід, який виокремлює принцип партійності як провідний у соціальному знанні, довгий час не підлягав сумніву. Деякі вчені акцентували увагу на об'єднувальному характері принципу партійності, підкреслюючи методологічну роль його як з'єднуючого ланцюга для інших принципів. Сьогодні не можна розглядати його і у цій якості, тим більш у тому вигляді, в якому він функціонував донині. Його інтегруюча функція здійснювалась завдяки виконанню ним ролі ідеологічного цензору.

Це особливо було притаманно марксизму у його ленінській інтерпретації. У той же час деякі інші думки К.Маркса стосовно принципу партійності замовчувались, урізались або виривались із певного контексту. Так, до партійності він підходив не догматично: “Ні у початкові, ні у середні школи, — попереджував К.Маркс — не слід запроваджувати таких предметів, які допускають партійне або класове тлумачення. Тільки такі предмети, як математичні, природничі науки, граматика і т.д., можуть викладатися у школах. Правила граматики, наприклад, не змінюються залежно від того, чи буде їх пояснювати

релігійно настроєний торі чи вільнодумець. Предмети, що допускають суперечливі висновки, повинні бути виключені з шкіл; їх вивченням можуть займатися дорослі під керівництвом таких викладачів, як пані Ло, яка читає лекції про релігію”⁵⁴.

Насамперед потрібно підкреслити, що партійність є історичною категорією, і цим вона завдячує класовому суспільству. Тому дослідникам ще треба буде проаналізувати, які якісні зміни сталися з принципом партійності внаслідок суттєвих трансформацій у соціальній структурі нашого суспільства, в умовах “деідеологізації” всіх сфер нашої дійсності. Але в одному можна бути впевненим — у намаганні вчених позбутися від задушливого для справжньої науки минулого, коли принцип партійності пров’язувався лише з класовою або революційною доцільністю, з інтересами тільки однієї партії, вірніше, її верхівки, яка узурпувала економічну та політичну владу у суспільстві. Зараз склалися умови для того, щоб пануючою стала інша тенденція: принцип партійності, який трактувався дуже вузько, повинен поступитися місцем більш широкому за змістом принципу соціальності. Саме на цьому шляху відкриваються перспективи подальшого розвитку соціально-гуманітарних наук, у тому числі історії, можливості для вибору тими ж істориками правильних світоглядних орієнтирів і позицій.

Які ж головні відмінні риси, притаманні запропонованому принципу соціальності, виокремлюють дослідники? Сьогодні ще важко окреслити його точні обриси і рамки. Разом з тим, як підкреслюють В.Андрющенко та Л.Губерський, можна з упевніністю сказати, що “...по-перше, цей принцип покликаний визначити оптимальне співвідношення загально-юдських і класових зasad, а не ігнорувати ті чи інші; по-друге, в існуючому ідеологічному плюралізмі дуже важко виділити дійсно перспективні шляхи розбудови держави, тому в цій непростій ситуації функцію орієнтира повинен взяти на себе принцип соціальності;

по-третє, ефективне виконання вказаної функції можливе лише за умови врахування всіх, або хоча б основних сил, отже, соціальна база нового принципу стає набагато ширшою, ніж у його попередника; по-четверте, характеристику перспектив і тенденцій подальшого розвитку країни неможливо здійснити виключно науковими засобами, ігноруючи багаточисленні соціокультурні чинники, позанаукові феномени. Принцип соціальності відкрито проголошує взаємозв'язок наукових і позанаукових компонентів; по-п'яте, важливою рисою принципу соціальності є його гуманістична спрямованість, що навряд чи можна віднести до позитивного балансу принципу партійності. Широка соціальна основа, на якій базується і яку відбиває новий принцип, дозволяє по-справжньому зв'язати його з принципом гуманізму⁵⁵. Виходячи з цих вимог, новий принцип може стати суттевим орієнтиром для історичної науки.

Негативне ставлення до викладання історії у недалекому минулому зумовлювалось також браком справжніх першоджерел. Під останніми до кінця 80-х р. всі автоматично розуміли праці основоположників марксизму та їх відомих спадкоємців. Мало хто вважав за першоджерела праці видатних істориків минулого, їх взагалі дуже рідко перевидавали. А ось класиків перевидавали часто і величезними тиражами. Проте й у цьому випадку слід підкреслити важливу особливість: зміна соціальної ситуації та політичних обставин викликала такий феномен, як ретушування праць самих класиків марксизму.

Якщо співставити тексти різних видань, то можна виявити деяку різницю: в окремих працях зроблені ті чи інші вилучення з тексту в залежності від того, як складалися соціально-політичні обставини в країні, які гасла пропонувалися, який партійний лідер був на чолі держави. Тим паче такі текстові купюри були притаманні хрестоматіям з історії, в них документалістика, безперечно, підбиралась тенденційно в угоду панівній партійно-державній еліті. До історичних фактів

ставлення було надміру легковажним, точніше свідомо вибірковим. За таких умов було легко здійснити маніпулювання історичним фактажем, що і робилося в історичних джерелах.

Шкільна та вузівська історія — це своєрідна квінтесенція історичної науки. Викладання її потребує наукової популяризації, мистецтва коментаря, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Історична наука мала бути б підґрунтям для цього. На жаль, історія як наука взагалі, а історія України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту викладачеві. Особливо важко добитися успіху нині, в часи розброду, хитань, ідеологічних коливань. Преса, історична публіцистика, орієнтовані на сенсаційність, вносять свою долю у розхитування ідеологічних зasad, утвердження світоглядного нігілізму, викликаючи зневіру у все і вся, формуючи своєрідний світоглядний вакуум.

Розкриваючи ситуацію, яка склалася з філософською спадщиною України попередніх десятиліть, В.Г.Табачковський справедливо зауважує "... маємо нині активну спробу чергової ідеологізації філософії, маємо спробу, зокрема, ідеологічно зганьбити фактично все, що зроблено філософами, починаючи з шістдесятих років"⁵⁶. Адекватна ситуація і в історичній науці.

Нелегко було викладачеві у попередні десятиліття, коли панував монологізм в історії, окреслений рамками марксистсько-ленінського світогляду, а ще точніше — інтересами правлячої еліти. Однак не стало легше і у такій ситуації, яка згадана вище, хоча утвердження свободи та плюралізму начебто дає змогу більш об'єктивно висвітлити історичні події та факти. Проте відсутність злагоди, компромісу серед представників історичної науки не дозволяє викладачеві більш-менш вірно зорієнтуватися у багаточисленному "новому" історичному фактажі, що сплив на поверхню, будучи прихованим, табуйованим у попередні десятиліття.

Зрозуміла, хоча й викликає подив, гонитва за

західними зразками у викладанні історичних дисциплін. Зокрема, некритично були сприйняті теоретичні розробки, пов'язані з тестуванням учнів та студентів. Формульовання завдань викликало у свій час нарікання багатьох викладачів та їх вихованців. Неоднозначність запитань важко було оцінити у балах, адже тестування, як правило, розраховане на знання фактичного матеріалу. Однак запитаємо себе: чи є це найважливішим у процесі навчання, а може, краще навчити слухачів ефективно працювати з довідниками, в яких головним чином міститься фактаж? Та й чи потрібно знати всі дані, може краще оволодіти методами, з допомогою яких можна ці дані швидко здобути, а вихованців краще навчати концептуальному мисленню.

Отже, звернення до західного досвіду навчальної підготовки призвело до суперечливого результату. Тому слід виважено запозичувати освітянський досвід західної української діаспори. Зокрема, в Українському Вільному Університеті (М.Мюнхен) на філософічному факультеті перевага віддається літературно-мовній групі та історико-географічному напрямку. Значно менше уваги приділяється філософії, психології, педагогіці, соціології. Нова концепція освіти в Україні значною мірою відбуває цю структуру, але доцільно було б враховувати специфіку зазначеного вузу, головна мета якого полягає в тому, щоб плекати насамперед ті галузі науки, які безпосередньо або опосередковано стосуються української нації, а вже потім розвивати засади української культури як складової частини культури людства. Крім того, потрібно врахувати і глибокі знання культури західного суспільства, притаманні вихованцям Університету, чого явно не вистачає нашим студентам. Тому якою б приемною не видавалась історикам значна увага до їх дисципліни, все ж треба шукати оптимальний баланс, ефективне співвідношення між різними соціально-гуманітарними науками.

Низку суперечливих результатів має краєзнавча робота, якою подекуди активно займаються викладачі

історії та їх вихованці. Труднощі полягають у тому, що багато краєзнавчих матеріалів не мають історичного підтвердження. Ініціатори створення музеїв та краєзнавчих куточків не отримали відповідної підготовки, не оволоділи азами архівістики та музеєзнавства. До цього додалося ще одне ускладнення: колишні прихильники тоталітарного чи авторитарного режиму цілком перефарбувались і стали активно захищати національні цінності взагалі, краєзнавчі зокрема. Усі ці та інші чинники досить негативно впливають на добре починання, які були і запишаються гарними допоміжними засобами в оволодінні історичним матеріалом.

Крім вищезгаданого, викладачів історії чекає ще одна небезпека, на яку особливу увагу звертають шкільні вчителі. Мова йде про те, що серед найскладніших проблем викладання історії сьогодні у нас особливе місце займає синхронізація у викладанні всесвітньої та вітчизняної історії⁵⁷. Раніше, як ми знаємо, остання майже не викладалась, окрім спеціальних факультетів вузів. Нині маятник хитнувся в інший бік, у переважній більшості навчальних закладів відмовились від викладання попередніх історичних курсів, створили у вузах кафедри історії України і почали читати тільки цей курс, що порушило оптимальне співвідношення між різними курсами. Не відрізняється оптимальною синхронізацією у викладанні всесвітньої та вітчизняної історії також шкільний курс історії. Можна зрозуміти сьогодні особливу увагу до курсу історії України, який навіть у вузах, у лішому випадку, читався тільки у вигляді спецкурсу. Це, безперечно, свідчило про абсурдність ситуації, яка склалася з викладанням історії у нашій країні. Але не потрібно знову вдаватися до крайнощів, бо нічого доброго нас не чекає, якщо загальнолюдські історичні цінності опиняться поза увагою молодих поколінь. Саме тому вправданим може бути викладання історії України в контексті всесвітньої історії.

М.С.Грушевський зазначав: “Історія свого народу

і свого краю вказує роль і місце даного моменту в історичнім розвитку свого краю і народу; значення й вартість тих чергових досягнень, які випливають з становища, історичної традиції й історичного розвою. Історія всесвітня поєднує всю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінки національних інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального історичного процесу — остерігає від перебільшень в національнім егоцентризмі, від надмірної переоцінки своїх національних варгостей, заслуг і інтересів. В епоху інтенсивного національного будівництва такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні, на них треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозакоханих, аж до втрати всякої об'єктивності”⁵⁸.

В такому ж контексті бачить виховні завдання української школи відомий у США вчений Богдан Цинталістий⁵⁹.

Розгляд історії як науки та навчального предмету, визначення її методологічних зasad не може бути завершеним без з'ясування сутності її соціальних функцій, в яких суттєво виявляються досліджувані нами історичні реалії. Вітчизняні дослідники виокремлювали різні соціальні функції, притаманні соціально-гуманітарним наукам, у тому числі історії. Зокрема, Г.І.Горак вважала, що цим наукам, окрім світоглядної, характерні ідеологічна та практична функції⁶⁰. Вони були виділені автором як основні і, мабуть, так воно на той час і було. Проте сьогодні мало хто погодиться з необхідністю виділити ідеологічну функцію як основну. За ідеологізованість історії, філософії та інших соціально-гуманітарних наук і дисциплін досягла в недалекому минулому такого рівня, що врешті-решт був очевидним штучний характер цього процесу, його посередковане відношення до функціонування тих чи

інших наук.

На нашу думку, сьогодні доцільно вести мову насамперед про гносеологічну, культуротворчу та світоглядно-виховну функції історичної науки та освіти. Підкреслимо (про всяк випадок), що сформульований набір основних функцій історичного знання дещо умовний, бо ці функції мають властивість або виходити на перший план, або відступати у тінь, коли авангардну позицію починають займати інші феномени.

Однак, які б трансформації не траплялися з функціонуванням історичної науки, її пізнавальні можливості не викликають сумніву, хоча трапляються твердження, що історія не відкриває нічого нового, а лише займається інтерпретацією фактичного матеріалу. Взагалі у західній філософії та соціології науки ХХ століття визначилися два напрямки в оцінці сутності наукового пізнання. Перший з них, названий "інтернализмом", базується на тверденні, що розвиток науки відбувається на основі її внутрішніх законів, внутрішньої логіки, суспільство ж здійснює зовнішній вплив на пізнання. Прихильники другого напрямку — "екстернализму" — визнають залежність пізнавальної діяльності від суспільних потреб, певних предметних засобів, наголошують на необхідності соціологічного аналізу пізнавального процесу. До цього напрямку належать представники так званої "соціології пізнання" та деякі історики науки.

Нам здається, що другий напрямок має деякі переваги перед первім, оскільки він дозволяє пояснити найскладніші чинники історичного процесу. Крім того, гносеологічна функція історії відносно соціального пізнання полягає у постачанні його історичним матеріалом для теоретичних узагальнень, бо основне призначення історичної науки — обслуговувати суспільство історичними знаннями про явища, предмети, процеси об'єктивного світу. Рівень розвитку історії визначений, зрештою, рівнем розвитку суспільства як цілісної системи. Разом з тим кожний етап суспільного розвитку, кожний суспільний лад

ставить свої вимоги до науки, створює для неї певні можливості розвитку, чи, навпаки, чинить перепони. Додамо, що різні компоненти суспільного цілого різною мірою пов'язані з історичною науковою і по-різному впливають на її розвиток.

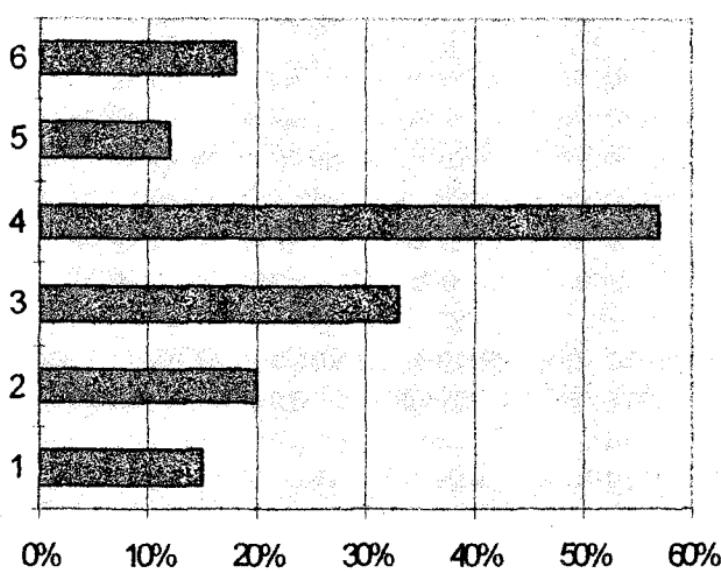
У цьому зв'язку підкреслимо, що більшість дослідників переконана, що в історичній науці потреби суспільства трансформуються в певні завдання пізнання тоді, коли вона в результаті внутрішньої логіки стає вже готовою до їх постановки та розв'язання. Про це свідчить історичний процес розвитку наукового пізнання і наше сьогодення. Як зазначає В.Білогуб: “Історики науки і техніки, вивчаючи розвиток механіки і технічних знань елліністичного періоду, зазначають, що їх рівень був цілком достатній для розроблення та створення машин. Однак цього не відбулося, машинна техніка не була створена, незважаючи на те, що давньогрецькі вчені близько підійшли до відкриття рушійної сили пару. Зокрема, Герон створив парову машину, яка певний час використовувалася... для підняття та спускання завіси в театрі”⁶¹. Тут, звичайно, можна звернутися до аналізу співвідношення історичного та соціального пізнання, яке лише на перший погляд здається простим і зрозумілим. Насправді досить важко визначити критерії їх вододілу, оскільки вони, безперечно, взаємопов'язані і проникають одне в одне. В даному випадку слід лише підкреслити, що історичне пізнання є складовою частиною пізнання соціального і водночас ефективно виконує його функцію, хоча остання не є специфічною для історичної науки, оскільки притаманна будь-яким іншим наукам.

Додамо, що на першому етапі розвитку історичного знання основна його функція зводилася до опису соціальних процесів, хоча вже описовість, оперування емпіричним матеріалом є важливою умовою досягнення історичною науковою своїх вищих щаблів. Тому не слід ігнорувати цю стадію розвитку історичного знання, їй теж властива здатність до

прогнозування, принаймні в такій його формі, як врахування минулого досвіду при передбаченні майбутнього.

Емпіричне знання, а історія минулого була саме емпіричним знанням, має ту особливість, що воно відображає об'єкт у світлі антропоморфних, а у випадку соціального знання — суб'єктивних обмежень. При цьому на об'єктивне пізнання суспільства впливає соціальне становище історика, яке зобов'язувало його відповідним чином висвітлювати і коментувати факти суспільного життя. Соціальне становище історика визначало той кут зору, під яким він бачив історичні події, навіть якщо виступав їх свідком. Це влучно підмітив історик минулого Лукіан із Самосати, який підкреслював, що єдине завдання історика — розказати все, як було. А він цього не може зробити, бо бойтися правителя або має надію отримати в нагороду за похвальну, яка міститься в його книжках, пурпурний жупан, золотий панцир чи інсейську кобилу⁶². Ми не маємо наміру звертатися тут до ідеологічної функції історичного пізнання, яка сьогодні відійшла на другий план, однак не слід ігнорувати її тісний зв'язок з гносеологічною функцією в історії, її вплив на світоглядновихну функцію, яку виконує історичне знання.

В цьому плані заслуговує на увагу фактор впливу нинішньої суспільної ситуації в Україні та широкого громадського обговорення більш як сімдесятилітнього періоду тоталітарного режиму на формування ціннісних орієнтацій та історичної свідомості народу. Цілком логічно аналізуючи нинішню ситуацію в суспільстві, вибір громадянами ціннісних орієнтирів та пріоритетів, розглянути оцінку ними минулих періодів історії українського народу і, насамперед, в персоніфікованому аспекті тих “перших осіб” та їх оточення з вищої політичної ієрархії, які визначали перебіг історичних процесів. На запитання, поставлені дослідниками центру “Соціальний моніторинг”: “Як ви оцінюєте періоди історії у ХХ столітті?”, у відсotках до всіх, хто давав відповіді, “більше позитивного” бачили:

- 1 Революційна доба**
- 2 За часів Сталіна**
- 3 За часів Хрущова**
- 4 За часів Брежнєва**
- 5 За часів Горбачова**
- 6 За роки державної незалежності України**

Якщо 57 відсотків громадян України сьогодні вважають, що в “застійні часи” правління Л.Брежнєва було “більше позитивного” (“спокійніше”), ніж “більше поганого” (“невизначеності”), то такий нинішній стан масової свідомості передусім, на наш погляд, зумовлений тим потоком життєвих бід та труднощів, що спричинили економічні негаразди та суперечливий розвій трансформаційних процесів в українському суспільстві переходного періоду. В кінцевому рахунку, значне погіршення за останні роки соціального стану громадян призвело до помітної втрати ними своїх сподівань на досягнення більш швидких соціально-економічних результатів від політичної та економічної самостійності.

Опісля тих, хто відчуває сьогодні ностальгію за “застійними часами” помітну частку в українському суспільстві складають ті громадяни, що позитивно ставляться до часів Микити Хрущова, як часів очищення від сталінізму, спроб демократизувати суспільство та реформувати господарський механізм, так і безпосередньо до політичних вчинків цієї людини (33 %).

З вищезазначених двох періодів ще меншою в кількісному відношенні представлена нині частка громадян українського соціуму, котра вважає, що за роки державної незалежності було “більше позитивного” ніж “негативного” — 15%, що можна, зокрема, пояснити вищеподаною аргументацією поширення у деякій частині населення ностальгії за минулими “застійними” часами.

Отже, шлях до історії можливий через подолання в історичній свідомості людей здеформованих цінностей. Хоч завжди будуть шанувальники вождів минулого; і прагнення до уніфікації історичної свідомості є утопічним, однак ще більше неприйнятним виглядає ігнорування цього важливого чинника в процесі консолідації українського соціуму.

Історична освіта покликана сприяти поступу суспільства до демократії прогресу та суспільної

злагоди. Історія як наука та навчальний предмет з огляду на потреби сучасності має велике виховні завдання. Виховання у молоді почуття гідності за минуле та велике звершення свого народу, поваги до героїчних сторінок минулого своєї країни, повинно здійснюватися через історичні знання. Донедавна так воно і було тільки з однією поправкою: минуле народу геройувалося, фальсифікувалося, замовчувалися сторінки історії, якими важко було пишатися. Ось така підчищена, підфарбована історія дійсно викликала почуття гордості за свою країну, за свій народ у переважної більшості населення, в першу чергу молоді.

Перебудовні процеси в середині 80-х років, а тим паче утвердження незалежності України на початку 90-х років призвели до кардинальних змін у розвитку всіх сфер життєдіяльності нашого суспільства, в тому числі у духовній сфері, зокрема в царині історичного знання. Відкрилися нові проекти, стали відомі “білі” плями, історичні події почали розглядатися зовсім в іншому ракурсі, що серйозно похитнуло впевненість багатьох людей у нашему зразковому минулому, яке ми, як правило, малювали рожевими фарбами. Розчарування було настільки сильним, що історія нашої держави стала уявлятися своєрідною низкою негативних явищ і подій, які ніби-то і обумовили нинішню глибоку кризу. Цей негативізм доповнюється ідеєю про те, що Україна завжди знаходилась у якісь екзистенціальній, “межовій” ситуації, на межі інтересів більш сильних держав — Росії, Польщі, Литви, розриваючись між ними.

Сьогодні відкрилися такі сторінки нашої історії, якими дійсно важко пишатися, але кидатися у протилежний бік і змальовувати чорними фарбами замість рожевих свою історію — не тільки не по-синівськи, але й водночас антиісторично. Адже в минулому нашої батьківщини було чимало подій, які складають світову скарбницю і є загальнолюдськими цінностями.

У той же час досить своєрідно розуміють та

інтерпретують цікаві сторінки української історії деякі державні та політичні діячі, відповідні установи. У програмах шкіл і дошкільних закладів вводяться різні курси та ігри, покликані відновити здобутки славної української козаччини. Сама ідея за своєю суттю непогана, але її виконання викладачами, які не мають відповідної підготовки та навиків, недостатньо ознайомлені з історією козаччини і т.ін., може привести до небажаних результатів, викликати відразу до славної сторінки нашої історії. Тут потрібні дуже виважені кроки, бо просте перенесення звичаїв і обрядів з минулого в сучасність порушує певні закономірності історичного розвитку і, як свідчить історія, нічого позитивного з собою не несе. Зміст нинішніх процесів кардинально відрізняється від попередніх і втиснути їх у старі форми практично неможливо. Навпаки, потрібно шукати відповідні сьогоднішньому змістові нові форми виховання, викладання та й взагалі цивілізованого існування, гідного людини.

Критикуючи деякі, не зовсім вдалі нововведення, у той же час не слід ігнорувати момент спадкоємності, який нерідко має вирішальне значення для подальшого розвитку подій. У цьому плані історія як концентрований досвід людських поколінь, як колективна пам'ять людства є визначальним чинником у передачі цього досвіду новим поколінням.

Означена вище спадкоємність здійснює значний вплив на зміни самої людини, реальне історичне становлення її як творчої, самодіяльної особистості, що обумовлено не зусиллями окремих інтелектуальних верств суспільства, а її власною матеріально-практичною і суспільно-перетворюючою дільністю. Остання розкривається як діяльність культурна, тобто культура може бути осмислена як процес перетворення людини у суб'єкт історичного поступу. Отож, тут ми маємо справу з культуротворчою функцією історії, але про цей аспект її функціонування піде мова у наступному розділі нашого дослідження.

1. Оруэлл Дж. 1984 и эссе разных лет // Новий світ — М., 1989. — №2 — С.147.
2. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987; Жуков Е.М. Очерки методологии истории. — М., 1987; Иванов В.В. Историческая наука: вопросы методологии. — М., 1986; Иванов В.В. Методологические основы исторического познания. — Казань, 1991; Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. — М., 1989; Неретина С.С. История с методологией истории // Вопросы философии. — 1990. — №9.
3. Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — С. 135.
4. Там же. — С. 296.
5. Федосеев П.Н. Диалектика современной эпохи. — М., 1975. — С. 546-547.
6. Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство. — Твори. — Т. 2. — С. 98.
7. Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. — К., 1977. — С. 17.
8. Кедров Б.М. Классификация наук. Прогноз К.Маркса о науке будущего. — М., 1985. — С. 434.
9. Поппер К. Нищета историцизма. — М., 1993. — С. 35.
10. Там же. — С. 55.
11. Там же. — С. 169.
12. Франк С.Л. Духовные основы общества. — С. 30.
13. Ортега-и-Гасет Хосе. Вибрані твори. — К., 1994. — С. 321.
14. Ключевский В.О. Работы разных лет. — Соч. в IX томах — Т.IX. — С. 375.
15. Кон И.С. К спорам о логике исторического объяснения (схема Поппера-Гемпеля ее критики) // Философские проблемы и исторической науки. — М., 1969. — С. 293.
16. Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993. — С.459.
17. Там же. — С. 456.
18. Мороз В. У пошуках пана. Медитації на тему

- Ортеги-і-Гасета // Всесвіт. — 1995. — № 1.— С.140.
19. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991 — С. 198-199.
20. Там же. — С. 199.
21. Там же. — С. 253.
22. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Т.1.— М., 1993. — С. 11-13.
23. Там же. — С. 139.
24. Там же. — С. 124.
25. Ключевський В.О. Работы разных лет. — Сочинения в IX Т. — Т. IX. — С. 325-326.
26. Горак Г.І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. — К.; 1977. — С. 97.
27. Андрушенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. — Т.1. — К., 1993. — С. 258.
28. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.— С. 275.
29. Риккерт Г. Философия истории. — Спб., 1908. — С. 52.
30. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 51.
31. Скворцов Л.В. История и антиистория. К критике методологии буржуазной философии истории. — М., 1976. — С.10.
32. Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С.173.
33. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., — 1993. — С. 502.
34. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для первого початку). — К., 1991. — С.7.
35. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. — М., 1977. — С. 134.
36. Гидденс Э. Постмодерн // Философия истории. Антология: Учебн. пособие для студентов гуманит. вузов. — М., 1995. — С.340-347.

- 37.Ласлетт П. История и общественные науки // Философия и методология истории. — М., 1995. — С. 199.
- 38.Хобсбоум Э.Дж. От социальной философии к истории общества // Философия и методология истории. -М., 1995. — С. 297.
- 39.Андрющенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. — Т.2.—К.,1996. — С.261.
- 40.Там же. — С.263.
- 41.Там же. — С.274.
- 42.Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Навчальний посібник для студентів вищих училищ закладів. — К.,1995. — С.262.
- 43.Келле В.Ж. Принцип историзма в познании социальных явлений — М., 1972. — С.5.
- 44.Ракитов А.И. Историческое познание. Системно гносеологический подход. — М., 1982. — С. 239-240.
- 45.Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992; — С. 269.
- 46.Блок М. Антология истории или ремесло историка. — М., — 1973. — С. 57.
- 47.Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993. — С.45.
- 48.Там же. — С. 240.
- 49.Ницше Ф. Чем я обязан древним // Избранные произведения. – Кн.1. — М., 1990. — С. 417.
- 50.Історія України. Нове бачення. — У 2-х Т. — Т.1. — К., 1995. — С. 3.
- 51.Ключевский В.О. Работы разных лет. — Соч. в IX Т. — Т. IX. — С. 302.
- 52.Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1995. — № 8. — С. 11-24.
- 53.Ключевский В.О. Работы разных лет. — Соч. в IX Т. — Т. IX. — С. 307-308.
- 54.Маркс К. Запис промов К.Маркса про загальну освіту в сучасному суспільстві // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т.16. — К., 1969. — С. 573.
- 55.Андрющенко В., Губерський Л., Зуев В. Проблема гуманізму у сучасній філософії. — К., 1994. — С. 45.

56. Табачковський В.Г. Деідеологізація філософії чи нова ідеологізація // Розбудова держави. — 1995. — №10. — С.34.
57. Резник А.Б. Від минувшини до майбуття. Роздуми вчителя // Український історичний журнал. — 1994. — №5. — С.76.
58. Грушевський М. Історія її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С.136
59. Цинталістий Б. Тавро бездержавності // Українська культура. — 1994. — №11,12. — С.10.
60. Горак Г.І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. — К., 1977. — С.179.
61. Білогуб В.Д. Соціальні орієнтири науки. — К., 1989. — С. 10.
62. Лукиан (из Самосаты). Как следует писать историю // Избранное. — М., 1969. — С. 418.

*Афоризм відомого російського історика В.Й.Ключевського звучить таким чином: "закономірність історичних явищ обернено пропорційна їх духовності" (Див.: Ключевский В.О. Работы разных лет. – Соч. в IX т. - Т. IX. - - М., 1990. - С.363).

Розділ II

Історія і культура

Вище вже підкреслювалася роль історії взагалі у розвитку людства, бо без використання її досягнень важко навіть уявити подальший його поступ, створення нових цінностей. У більш вузькому розумінні історія — це одна з провідних гуманітарних дисциплін, яка взаємодіє з іншими науками свого профілю і одночасно пронизує собою природничі, технічні галузі пізнання, посилює їх евристичність, науковість обґрунтованість. Саме в цьому розрізі існують історія фізики, техніки, виробництва, космонавтики тощо. Останнє дає підстави для висновку про те, що історія є центральним елементом соціально-гуманітарного знання зокрема, а також важливим елементом будь-якого знання взагалі. Вона репрезентує традицію, забезпечує спадкоємність розвитку культури, дозволяє здійснити порівняння цінностей, відмежувати один етап культурного прогресу від іншого, зробити рішучий крок у майбутнє.

Особливе місце історія посідає у суспільствах переходного типу, прикладом якого може слугувати наше сьогодення. В умовах кардинальної трансформації усіх сфер суспільного буття, з одного боку, відбувається оновлення змісту історичної науки і освіти, звільнення її від нашарувань тоталітарного минулого, фальсифікацій і споторень, а з другого — на відміну від попередніх десятиліть, суспільство стає зацікавленим у знанні справжньої історії своєї країни, не підфарбованої або замовчуваної.

Зміни, що охопили наше суспільство, потребують переосмислення системи цінностей, на яких базувалась життєдіяльність впродовж останніх десятиліть, зумовлені новою соціальною реальністю, новим часом і новими соціальними орієнтаціями. Загалом подібна переоцінка цінностей здійснюється в культурах різних

народів нерідко. Тому не слід цей процес розглядати як щось виняткове чи унікальне. Він абсолютно закономірний і як такий потребує дослідження, організації та соціального контролю з боку гуманітарної еліти суспільства та громадськості.

Означеній процес розгортається певними, тісно взаємопереплетеними між собою хвилями, в різних площинах: політичній, виробничо-економічній, духовній та культурно-побутовій. В політиці, зокрема, йде переосмислення цінностей соціалістичної орієнтації, владної організації суспільства, перспектив суспільного поступу. Виробничо-економічну сферу охопила хвиля переосмислення природи, сутності та ролі приватної власності, державно-регульованих та ринкових відносин. У духовній сфері йде переосмислення моральних, естетичних, релігійних, наукових та позанаукових цінностей. Культурно-побутова сфера коливається між цінностями справедливості та рівності у бідності чи злагоді в достатку.

Цікавим і характерним є те, що взаємозв'язок своєрідних хвиль переосмислення здійснюється не стільки на основі інтегративного бачення майбутнього, скільки на суперечливій оцінці минулого. Історія, таким чином, постає у вигляді інтегративної основи пошуку майбутнього. Останнє підвищує її культуротворчий потенціал, активізує роль у розвитку культури взагалі, реформування освіти та виховання молоді зокрема.

Процеси переосмислення цінностей, що розпочались після жовтневого перевороту 1917 року, здійснювались на основі інтегративного бачення майбутнього, яке репрезентували більшовики-ленінці, згодом — сталінська гвардія партійців. Збуреними умами людей одноосібно володіла “примара комунізму”, що базувалась на авторитеті суспільної власності, встановленої шляхом експропріації експропріаторів й “рівномірному” розподілі того, що було створено раніше. Своєрідним камертоном переоцінки цінностей постав у ті часи ленінський постулат: моральним є те, що служить зміцненню та завершенню

побудови комунізму. На цій основі здійснювались радикальні перетворення життя суспільства: індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція, ліквідація куркульства як класу, масові гоніння та репресії тощо. Примарливе й незрозуміле майбутнє збуджувало не бачений до сих пір ентузіазм і водночас породжувало колосальний страх. Люди радили і боялись, тяглися до нового й зітхали за старим, усталеним, традиційним. Процес переосмислення цінностей просувався тяжко і суперечливо, через серйозні зіткнення та конфлікти. Ілюзія “ідеального майбутнього” спонукала до розповсюдження ілюзійної системи цінностей. Фактично аж до початку 90-х років суспільство жило і працювало, зачароване ілюзійним майбутнім та його проявами — “комуністичним ставленням до праці”, “розвинутим соціалізмом”, “радянським патріотизмом” тощо. Авторитетний англійський дослідник Ендрю Каулі справедливо констатував: “Україна увійшла в незалежність у мареві ілюзії”¹.

Врешті-решт настало прозріння, яке породило розpac, відсутність нового ідеалу, страх перед майбутнім. Домінантними орієнтаціями сьогодення є недовіра до владних структур, розгубленість перед кризовими процесами, що поглиблюються, невіра у власні сили, зневага практично до всіх суспільно-ангажованих цінностей.

Отже, інтегративного нового бачення “світлого майбутнього” ще немає, й утвердити його не просто. Для цього потрібні роки та десятиліття. Процес же суспільного переосмислення цінностей вже розпочався. Він не може чекати на те, що десь і колись з’явиться новий ідеал майбутнього, згідно з яким потрібно буде рефлектувати майбутнє в ціннісному вимірі. Все це потрібне сьогоденню зараз, тому його (ідеал) слід знайти, виявити, представити перед суспільством, винести на суд громадськості, совіті та індивідуальної культури особистості.

Логіка навчає: якщо ідеал неможливо знайти в

майбутньому, його слід шукати в минулому, в історії, причому, не з тим, щоб розпочати рух назад — до золотого віку, а з тим, щоб усвідомити межі й головні засади свого цивілізованого буття. Історія у цьому вимірі виступає мудрим наставником і порадником, скарбницею ідей та думок, соціального досвіду, завдяки яким здійснюється фундаментальна закономірність суспільного прогресу — його спадковість.

Історію при цьому потрібно розглядати як цілісність. В ній немає перерви та провалів, глухих кутів та невизначеностей. Вона йде суперечливо, але без зупинок і своїм курсом. Люди живуть і працюють, створюють шедеври і помилуються, конфліктують і шукають соціальної злагоди. І все це — наша історія, цілісне, системне осягнення суперечностей, якої є тим магістральним шляхом, яким людство має можливість вийти до храму цивілізованого співжиття у світовій співдружності.

Ідеал майбутнього народжується через переосмислення історії як суперечливої цілісності. При цьому суб'єктивна інтерпретація її окремих періодів як ідеальних чи хибних є справою неконструктивною. “Ідеальний” період історії містить у собі таку низку суперечностей, як і “хибний”, і, навпаки, — в “хибний” період історії створюється не менше цінностей, ніж у той, який називають “ідеальним”.

Цілісне бачення історії нам належить створити. Причому, не через механічне поєднання різноспрямованих думок, концепцій та оцінок, а через інтерпретацію суперечностей, в яких розкривається суперечлива цілісність історії нашого народу, людства, цивілізації. Саме такий підхід відкриває культуротворчий і виховний потенціал історії. Адже історія тут постає не як поле розбрата чи зіткнення різних суспільних верств та сил, а як основа соціальної злагоди, в яку кожна “сила” входить з власною суперечністю та суб'єктивністю.

Михайло Грушевський писав: “...культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких

обставинах... Школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з котрої виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І власне се передусім має робити історія, її навчання. Поміч їй даватиме добре поставлена антропогеографія, література, різні гуманітарні науки, але історії належить се діло — розвинути в противставлення хвилевим конфліктам людства постійну і тяглу його кооперацію”².

Особливу актуальність подібний підхід набуває стосовно молоді, якій, за відомим висловом, належить майбутнє. Хто не знає історії, той не знає себе, своїх можливостей, а відповідно — й засобів руху до нової соціальної реальності. Людина, вихована на “урізаній” історії, також йде в життя інфікованою переважно руйнацією, а не потенцією конструктивного творення. Цілісність особистості як суб’єкту культуротворчої діяльності забезпечує цілісна історія. Завдання нинішнього покоління вихователів полягає у тому, щоб повернути молоді цілісне бачення історії, яким би суперечливим та складним воно не виявилось у дійсності.

Лише таке правдиве сприйняття історії дозволить зрозуміти суть культури, яка полягає в удосконаленні, покращенні і вихованні того, що спочатку існує тільки як природні здібності. Культура є те, що створено, зроблено самою людиною, на відміну від того, що дається природою. У культурі репрезентована, таким чином, важлива здатність людини і усього “людського роду” — здатність до саморозвитку, яка робить можливим сам факт існування людської історії. На перший погляд здається, що історія має дуже опосередковане відношення до саморозвитку людини, насправді це не так. Навіть якщо взяти вихователів, не зв'язаних безпосередньо з історичною наукою, усі вони так чи інакше “просякнуті” історією, бо переважна частина знань, отриманих ними, зумовлена спадкоємністю, яка робить можливим твердження про їх апріорний, а не тільки апостеріорний характер. При цьому, послідовна зміна поколінь приводить до того,

що кожне з них використовує і перетворює результати попередньої діяльності у відповідності з новими умовами. Таким чином, діяльність тут — єдино можлива умова зачленення людини у культуру та її перебування в ній. До того ж, людина ніколи не починає з нуля, будь-яка діяльність базується значною мірою, завдяки історичній спадкоємності, на знанні та досвіді, пов'язаних з попередньою діяльністю.

У той же час не слід перебільшувати значення історичної спадкоємності, бо не тільки вона сприяє становленню людини як суб'єкта історії та її головного результату. Людина тому і є суб'єктом історії, що своїм існуванням зобов'язана самій собі, своїй діяльності, точніше, мабуть, діяльності всього людства. Саме в діяльності людства полягає шанс історичного знання; бó, запалюючи вогонь, ми використовуємо досвід попередніх поколінь, які мільйони років йшли до нього, до цього вогню, а ми такий тривалий досвід спресовуємо у долю секунди. Це відбувається ще й завдяки тому, що суб'єкт історії є самостійною істотою, яка містить в собі причину власного існування. Здатність людини до саморозвитку характеризує основну рису її історичного буття, її буття як суб'єкта історії. “Саме як процес саморозвитку, самовиробництва людини, — підкреслює В.М.Межуев, — “історія людей” створює по відношенню до природи особливу реальність — сферу культури. У культурі людина представлена не тільки як дійова істота, але й як істота, що саморозвивається, самозмінюється, як суб'єкт і одночасно як результат своєї власної діяльності. Дійсний зв'язок культури з людською діяльністю стає зрозумілим лише тоді, коли сама діяльність розкривається як джерело, причина формування, розвитку, становлення людини”³. Цей діяльнісний підхід дає змогу подолати сухо механічне бачення зв'язку між історією та культурою.

На перший погляд здається, що історія фіксує застиглі процеси, притаманні минулому, а вони, у свою чергу, складають якусь одну сферу культури, бо ж остання охоплює будь-які матеріальні та духовні

цінності. Однак все набагато складніше, оскільки історичні факти нерідко “кричать” “уголос”, промовляють більше, ніж сучасні досягнення культури. Крім того, найрізноманітніші причини зумовлюють необхідність звернення до культурної спадщини, щоб у ній почерпнути наснагу для подальшого поступу.

Таким чином, ні історію, ні тим паче культуру не слід трактувати як просту сукупність матеріальних і духовних результатів, цінностей, досягнень людської діяльності. У цьому випадку зміст понять культури та історії визначається за допомогою простого переврахування окремих галузей і царин суспільного життя, що входять до нього (виробництво, наука, мораль чи історія окремих країн, наук, того ж виробництва тощо). Звичайно, від хронологічного чи географічного характеру історії нікуди не подітися, та й не потрібно їх ігнорувати, навпаки, потрібно показати, яку роль відіграли і ще відіграють ті чи інші історичні події в еволюції культури.

Намагання зрозуміти історію людства як єдиний, взаємопов’язаний процес, який має певну спрямованість і охоплює послідовні суспільні стани, що змінюють один одного, викликаючи необхідність порівняти, співставити між собою і оцінити різноманітні форми історичної дійсності, класифікувати їх за рівнем і ступенем розвитку. Основою для такої класифікації стало таке розуміння культури, яке включає в себе начебто загальну для всіх епох “міру” їх історичної розвиненості, “міру” їх наближення до “дійсно людського” існування. Інакше кажучи, про зрілість епохи завжди судили за ступенем її “культурності”, цивілізованості, за рівнем її відповідності певному культурному зразку. Тобто культура у її визначеному стані стає своєрідним критерієм для досягнення різних історичних етапів взагалі, того чи іншого історичного факту, історичної особи та політичної сили зокрема.

З іншого боку, цією критеріальною парадигмою культура зможе стати лише за допомогою історичного

знання, бо тільки воно дасть змогу співставити, порівняти найрізноманітніші феномени чи чинники, визначити їх місце на “культурних сходах”, оцінити їх значення для подальшого культурного поступу. Крім того, важко судити про конкретну історичну ситуацію лише за допомогою одного критерію, хоча й дуже ефективного, оскільки все ж треба погодитись з тим, що історичним фактам при всій їх повторюваності притаманна індивідуальність, неповторність, оригінальність і т. ін.

Слід погодитися з дослідниками, що немає єдиної для усього людства культури, яка б послідовно розвивалася від одного історичного етапу до другого, а є множина культур, що відповідають різним формам існування і об'єднання людей. Звідси завдання схем культурно-історичного розвитку, а в описі, класифікації та типологізації найрізноманітніших форм організації культурного життя різних народів. “Найважливішою особливістю цього нового розуміння культури, — зазначав Е.С.Маркарян, — було те, що дане явище стало пов’язуватися з будь-якою формою людського буття, як його найбільш загальна обов’язкова ознака. На відміну від аксіологічного трактування поняття “культура”, яке виокремлює серед різноманітних способів людського існування “культурні” і “некультурні” пріоритети (відповідно до тієї чи іншої ціннісної орієнтації), нове трактування природним чином вело до підведення під поняття “культура” будь-якого історично виробленого способу існування”⁴.

Цю позицію щодо нового співвідношення історії та культури стали абсолютнозувати функціоналісти, які вважали, що кожна з культур повинна розглядатися не у співвідношенні з іншими культурами, не як етап, ступінь загальнокультурного розвитку людства, а як самостійна, внутрішньо цілісна система, яка складається з певного набору елементів, що знаходяться між собою у функціональній взаємозалежності. Абсолютизація такого підходу привела до того, що історична спадкоємність, а разом з нею і можливість

оцінювати і порівнювати різні культури, щезла. Тобто у випадку з функціоналізмом ми маємо справу з недооцінкою історичних рівнів культурного розвитку, які свідчать, в цілому, про прогресивний рух людства від менш досконалих до більш досконалих форм культурного життя.

Подібний антиісторизм притаманний деяким нашим нинішнім політикам та "теоретикам", які намагаються знову-таки підфарбувати історію України, викресливши з неї радянський період, прагнути показати його у вигляді історичного вивиху, який нібито був випадковістю в історії нашої держави, чимось на зразок неприродного явища, штучно створеним феноменом. Вони не бажають слухати про причини, що призвели до сімдесятирічного періоду революційних трансформацій та потрясінь, завели країну в глухий кут. Негативно оцінюючи колишній тоталітарний режим, треба пам'ятати, що, окрім політичного режиму, в цей історичний проміжок часу жили, творили і вмирали десятки мільйонів наших колишніх співвітчизників, які не мали ніякого відношення до тих злодіянь, які мали місце на цьому етапі історії. Важко сказати, що вони творили історію, але, безперечно, вони були її учасниками — героями і жертвами.

Отож, відкинути історію неможливо, історичні реалії вже здійснилися, а тому залишається їх осмислити, що дозволить адекватно відобразити існуючу дійсність, її минуле, сформулювати думки про майбутнє. "Даючи можливість розкрити особливий, специфічний зміст культури на певному етапі її історичного розвитку, цей підхід дозволяє побачити в культурі і те загальне, що характеризує її розвиток на усьому протязі людської історії. Інакше кажучи, розуміння культури як науково-історичної категорії дає можливість встановити єдність загального і особливого в її розвитку, розкрити її не як відокремлену абстракцію і не як часткове визначення, яке має значення для сугубо обмеженого відрізу історії, а як категорію конкретно-

всезагальну і конкретно-історичну”⁵.

Як бачимо, проблема єдності загального і особливого притаманна культурі в цілому, хоча, на нашу думку, саме історія з її основною дилемою щодо співвідношення загальних закономірностей та індивідуальних особливостей є тією цариною в культурі, де головним чином ставиться згадана вище проблема і так чи інакше розв’язується, хоча остаточно вирішити її, мабуть, не вдасться, поки існуватиме людство з його нескінченими різноманітними рисами та ознаками, суперечностями та колізіями.

На жаль, у нашому сьогодені склалася така ситуація, коли, з одного боку, частина теоретиків та політиків віddaє перевагу особливим рисам українського менталітету, абсолютизує національні начала, заявляючи про їх пріоритетність і унікальність, котрі роблять їх визначальними серед інших феноменів. З іншого боку, після недавньої перебудови з її новим мисленням сформувався інтерес до загальнолюдських цінностей. У зв’язку з утвердженням незалежності України перемогу ніби святкували прихильники національної ідеї, захисники національних цінностей. Але святкування досить сумнівої перемоги було дуже швидкоплинним. Сьогодні критичні стріли вже спрямовані проти них, оскільки соціально-економічне життя все погіршується, у всьому починають звинувачувати тих, хто був причетний до руйнування попередньої системи. Для нас зрозуміло, що не національні чи загальнолюдські чинники стали причиною наших бід, але для широкого загалу політичні партії, які знаходяться в опозиції, завжди прагнуть знайти ворога у таборі своїх опонентів. Такий підхід, на нашу думку, знову ж таки виявиться руйнівним, оскільки безапеляційний критицизм не включає у сукупність своїх елементів конструктивних зasad.

Іншою хворобливою проблемою для нашої вітчизняної історичної науки є питання про місце та роль історії України у дзеркалі світової історії. Як правило,

історики пишуть про найсучаснішу історію, оглядаючись не дуже далеко, співставляючи її з донедавньою історією, насамперед з історією ХХ століття. Цей досить вузький підхід обумовлює критицизм сучасної історичної вітчизняної думки, причому щодо історії попередніх століть критичний аналіз не має того запалу, як до історії останнього століття, в якій вбачаються всі наші біди. Звичайно, не можна ігнорувати того відомого процесу, який назвали “прискоренням історії”. З кожним століттям, а особливо це стосується ХХ віку, історія прискорює свій біг, історичні події дуже ущільнюються, здійснюючи значний вплив одна на одну. Проте цей процес ще далеко не означає виникнення основних негативів саме у ХХ столітті, бо поряд з ними у цей період сформувалася значна кількість позитивних феноменів, які зумовили якісно нову динаміку розвитку нашого суспільства. Отже, враховуючи особливості культурного розвитку в різні епохи, слід виокремити всезагальні засади, які обумовлюють єдність історичного процесу. У зв'язку з цим, підкреслюючи особливості культурного розвитку чи занепаду протягом ХХ століття в Україні, будемо розглядати одночасно цей етап як якісно послідовну ланку у загальносвітовому процесі. Ось чому потрібно не відкидати, а передбачати цілісне розуміння культурно-історичної еволюції людства. Проте у цьому надскладному процесі наші національні культурно-історичні чинники займають певне місце, яке не можна змінити чи взагалі відмовитися від нього. Висновок звідси такий: слід враховувати наші культурно-історичні особливості, підкреслювати їх специфіку, але не відкидати новітню історію України як якусь “білу” чи “чорну” пляму в її поступі тільки тому, що у цей період нищились духовні цінності і відкидалися національні здобутки.

Цілісне розуміння історичного процесу передбачає, що і культура повинна мати не часткове, а всезагальне значення, тобто повинна містити у собі те головне і суттєве, що характеризує культуру на всіх етапах її

історичного існування. А якщо спуститися на щабель нижче і виокремити те головне, що притаманне культурі нашого народу, то, слід зазначити, що джерело його добробуту полягає у власній праці на власній землі. Окрім того, українству одвічно властиві такі феномени, як ідея національної злагоди, співдружності і співпраці всіх народностей і верств населення, що проживають на певній території. Цілком можливо, що ці риси українців можуть стати тією основою, яка об'єднає різні історичні епохи і різноманітні соціокультурні чинники. Уся новітня історія України підтверджує (особливо історичні події останніх років), що ідея злагоди, співдружності і співпраці є невід'ємним атрибутом нашого народу, і вона допоможе йому у його подальшому поступі.

Шукаючи якісь об'єднуючі засади, одночасно треба підкреслити, що різні історичні стани не рівноцінні, не еквівалентні у культурному відношенні, вони розрізняються між собою за рівнем своєї культурної розвиненості та зрілості. Ось тут можна погодитися з прихильниками “історичного вивиху” України, але лише в тому, що перша половина ХХ століття не була кращою у її розвитку, оскільки поряд з прогресивними починаннями у сфері продуктивних сил здійснювалося ідеологічне насильство і навіть фізичне знищення людей, мала місце фальсифікація багатьох історичних реалій. І все ж цей період не є якимось проваллям у поступі України до цивілізації.

Що ж насамкінець слугує тією загальною ознакою, за якою можна судити про рівень і ступінь культурного розвитку конкретної історичної епохи? Ми погоджуємося з дослідниками, які вважають, що такою загальною “мірою” є розвиток самої людини як суспільного суб’єкту діяльності, як історичного суб’єкта. При цьому сама здатність людини бути суб’єктом діяльності отримує в процесі історичного розвитку все більш загальний, універсальний характер. Та ступінь універсальності, з якою людина перетворює оточуючий світ в об’єкт своєї діяльності, а саму себе в

її суб'єкт, і становить дійсну “міру” її культурного розвитку, включає в себе найважливіший і найсуттєвіший показник її загальної культури. В такому розумінні ми теж маємо право стверджувати, що наша недавня історія характеризувалася високим розвитком людини як суспільного суб'єкту діяльності. Щоправда, певна ілюзійність активності цього суб'єкта призвела до глибоких суперечностей та колізій, які порушили органічну єдність історії та культури, спотворили роль історії в культурі. В останній головним чином представлена та необхідна сторона історичного процесу в цілому, яка характеризує його з точки зору універсальності людини як діяльнісної істоти. У зазначеній період відбулося дуже багато подій, які мали випадковий характер і негативно вплинули на той бік історичного процесу, який саме і повинен бути представлений в культурі.

Заради істини треба підкреслити і наявність протилежного аспекту: з одного боку, людина, яка діє універсально, є критерієм культурного розвитку конкретної історичної епохи, а з іншого — існує загальна культурно-історична тенденція — це тенденція до універсалізації суспільного буття людини, що означає її універсалізацію самої людини. Цей об'єктивний процес розвитку характерний також для України на різних етапах її історичного поступу.

Історія України ХХ століття — лише маленька часточка, яка є відбиттям попередніх глобальних світових феноменів. Ми маємо на увазі те, що історія, яка є одним з найважливіших компонентів культури, входить до неї з усіма своїми позитивами і негативами, гараздами і негараздами. У той же час культура сприймає насамперед ті історичні процеси, які мали позитивне значення для подальшого розвитку суспільства, оскільки будь-яка культура характеризується позитивними досягненнями людського буття, хоча й негативні процеси так чи інакше даються знаки (знищення культурних цінностей і людини, яка їх створює, тощо). Зрозуміло, що не зовсім правильно

буде пов'язувати культуру тільки з позитивними чинниками, а історію — з негативними і позитивними, перші з яких нібито історія і нав'язує культурі. Такий механічний підхід є малоекективним. Образно кажучи, “історія не винна”, що їй властиві певні негативні процеси, які є бар'єрами на шляху розвитку соціокультурних реалій. У цей процес вривається суб'єктивне начало іноді у своїх найгірших проявах.

Це не означає, що особистісний феномен часто приводить до негативного результату. Навпаки, завдяки цьому феномену вершилась історія і створювались усі цінності культури. “Набуваючи форми особистісного розвитку, культура розкривається тим самим у своєму всезагальному змісті і значенні, отримує всезагальну історичну форму існування. Саме на цьому етапі стає очевидним культурний сенс всієї попередньої історії (який включає у себе історію розвитку продуктивних сил, суспільних відносин, соціальних інститутів, свідомості і т.ін.) як історії становлення і розвитку людської індивідуальності, як історії поступової універсалізації самої людини”⁶.

У нашій недавній історії цей особистісний аспект постійно ігнорувався, більше того, весь час підкреслювалася класова природа культури, класова та національна обмеженість буржуазної чи соціалістичної культури тощо. Усе це призводило до того, що культура у тому й іншому суспільстві виконувала не притаманну їй роль, виступаючи як засіб не тільки соціального, але й національного гноблення. Мабуть, не слід заперечувати того, що інтерес до культури у різних соціальних груп, класів та верств населення різний, їх культурні досягнення також різняться, але визнання класового характеру культури у класовому суспільстві не принесло його прихильникам особливих дивідендів, більш того, воно виявилося малоекективним ще й тому, що завжди лише пануюча еліта, а не клас чи партія, узурпувала культурні досягнення і використовувала їх для забезпечення своїх інтересів і позицій.

Стосовно марксистсько-ленінської теорії культури,

то вона виявилася руйнівною подвійно, якщо проаналізувати її практичне застосування. В ній наголошувалася необхідність поєднання культури з революційною діяльністю мас, з їх творчою працею. Проте історія свідчить, що будь-яка революція, насамперед, пов'язана з насильством і руйнівними функціями. Не стали винятком і революції ХХ століття, які призвели до руйнування значних матеріальних і духовних цінностей, знищення культурних досягнень людства.

У теорії ставлення трудящих мас до культурної спадщини минулого було позитивне. Політичні лідери завжди заявляли про необхідність збереження та примноження культурних цінностей. “Потрібно взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Потрібно взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо”⁷, — писав В.І.Ленін. Але поряд з цим виокремлювалося те, що не просто треба було відкинути як непотріб, а й підлягало ліквідації та знищенню. Історична практика свідчить, що саме на останньому аспекті був зроблений особливий наголос. Наслідком цього було те, що культура як позитивний зміст попереднього розвитку людства не витримала натиску революційних перетворень і була зруйнована, метафізично відкинута. Усе це мало не поставило людство на межу катастрофи, бо з'явилася зброя, здатна знищити все людство. Але історична культура у цьому випадку все ж зіграла свою позитивну роль, допомігши усвідомити смертельну небезпеку, перед якою ми опинилися.

Зі сказаного вище щодо культуротворчої функції історичної науки, випливає, що людини, людства поза історією бути не може. Гегелівське твердження про неісторичні народи означає, що вони для людей XIX століття не мають особливого значення і не мали в історії якихось значних здобутків. Але на цей феномен можна подивитися з іншої точки зору (хоча б уявно), з точки зору тих народів, які Гегель назвав

неісторичними. Адже їх життя, існування і виживання було безпосереднім історичним буттям, хоча вони цього і не усвідомлювали. "Саме тому, — підкresлює Ю.В. Салюк, — що людина є історичною істотою, вона потребує особливого типу гуманітарно-історичного знання. Тут виникає особлива методологічна проблема творення знання про те, що ще не закінчилось, не збулося"⁸.

У свою чергу, культура, якщо й не вирішує, то певним чином допомагає історії розв'язати її головну дилему, оскільки вона завжди виступає як процес перетворення суспільного в індивідуальне і, відповідно, як процес суспільного становлення індивідуальності. Культура є "мірою" зближення, співпадання цих двох найважливіших начал людського існування. Культурний прогрес людства вимірюється і визначається масштабами людської особистості, яка ним створюється. Але ж остання є історичною істотою, звідси випливає найбільш тісний взаємозв'язок історії та культури, який ми і розглядаємо у зв'язку з культуротворчою функцією історичної науки і освіти.

У концепції освіти в Україні одним із основних є принцип органічного зв'язку з національною історією, культурою, традиціями. Зовсім не випадково в одному принципі поєднуються культурні та історичні цінності, бо вони доповнюють одна одну, більше того — культурні цінності не можуть існувати поза історією, і, навпаки, немає історичних здобутків поза культурою.

В останні роки відчутні зміни відбулися у сфері соціально-гуманітарних дисциплін, які значно змінили свій статус "законодавців" для інших навчальних дисциплін, змінилася їх номенклатура, оновлено їх зміст. Гуманітарні науки, до яких дослідники першочергово включають історію, збільшили свою частку в освітніх процесах. Історичні, філософські, політологічні, економічні, соціологічні, культурологічні, філологічні, українознавчі, психолого-педагогічні та правознавчі дисципліни становлять основу гуманітарної освіти, що відчутно впливає на

оновлення змісту вищої школи. Щоправда у багатьох вузах ще досить прохолодно ставляться до гуманітаризації, вона і досі залишається "попелюшкою". Зрозуміло, історики до цих пір розраховуються за вимушенну фальсифікацію історії з подачі політичних лідерів. На цьому спекулюють деякі керівники вузів, ігноруючи вимоги гуманітаріїв і перешкоджаючи цікавим пропозиціям. У зв'язку з цим нагальнюю необхідністю була розробка концептуальних зasad гуманітарної освіти в Україні, яка визначила мету та стратегічні завдання гуманітарної освіти, її основні принципи, зміст та структуру, форми та методи, наукове, науково-методичне та кадрове забезпечення, розкрила значення гуманітарної освіти в контексті світового досвіду та визначила першочергові заходи щодо впровадження концептуальних зasad гуманітарної освіти в Україні⁹.

Нині ми живемо у період переходу від однієї епохи до іншої. Цю трансформацію, відчувають усі, але якогось піднесення вона далі не викликає; навпаки, нашій сьогоднішній людині характерне відчуття тривоги, очікування небезпеки і т. ін. І хоча засоби масової інформації пропагують ідеї хорошого майбуття, пов'язаного з ринковими відносинами, за умови подолання нинішньої кризи, віри в людей залишається все менше і менше, і немає того відчуття радості та гордості, що ми є свідками зміни епох. Основне завдання історії як навчального предмету — закласти це відчуття в дитину, бо коли вона відчує себе ланкою, яка зв'язує великі епохи, ланкою між минулим і майбутнім, тоді і почнеться істинний виховний процес. Поки що цього немає, некомпетентні рішення, свідомі дії певної частини нової еліти, корупція на державному рівні, значне зростання злочинності тощо призводить до того, що переважна частина населення, особливо молоді, зневажливо ставиться до нинішнього історичного часу, який має визначальне значення для подальшої долі України.

Відповідно до проведених соціологічних досліджень

тільки один із чотирьох громадян України нині серйозно цікавиться подіями політичного життя, зате кожен третій ставиться до політики індиниферентно. Наявність значної частини молоді, байдужої до подій в суспільному житті, свідчить про певні недоліки в освіті, і в першу чергу в історичній.

Значне місце посідає історія у сфері освіти у зв'язку з переорієнтацією природничих і технічних дисциплін. Ні для кого не було секретом, що донедавна ці дисципліни зовсім мало орієнтувалися на людину, недостатньо враховували її інтереси та потреби. На жаль, Чорнобиль продемонстрував, до чого може призвести ігнорування людського начала, адже підвела не просто техніка, неефективним був сам підхід до розвитку атомної енергетики в колишньому Союзі взагалі, в Україні зокрема.

Правляча еліта ніколи не замислювалася над долею людей, які обслуговували атомні станції чи жили поряд з ними. Різні попередження щодо незадовільного стану реакторів, недоцільноті спорудження станцій у густонаселених районах і т. ін. ігнорувалися. Навіть коли вже трагедія трапилася, людей довго ще тримали у невіданні щодо небезпеки, яка їм загрожувала. У зв'язку з цим правий був академік В.Легасов, який в одному із своїх останніх інтерв'ю зазначив, що Чорнобиль зірвався від того, що нинішні “генії техніки” стояли не на плечах Толстого і Достоєвського, а на плечах таких же “технарів”, як вони самі. Це ж треба було статися такій трагедії, щоб відкрилися очі на незадовільний стан гуманітарної підготовки у галузі освіти. Не випадково в кінці 80-х — на початку 90-х років дослідники запропонували нові гуманітарні програми, які, на їх думку, повинні мати комплексний характер. “Найкращим уявляється введення комплексного гуманітарного курсу, — підкреслювали В.П.Зінченко та Б.Г.Мешеряков, — який би об'єднував викладачів різних предметів: географії, біології, історії, літератури тощо. А шкільний психолог не тільки викладав би свій психологічний розділ, але й міг би

стати своєрідним “менеджером” гуманітарного навчання, координувати роботу всієї “команди” викладачів. Таким чином, мова йде не про заміну існуючих предметів і не про механічне об’єднання їх під однією назвою, а про створення дійсно нового курсу зі своєю програмою, цілком присвяченого всебічному і системному вивченю людини”¹⁰.

Приємно, звичайно, що до складу комплексної дисципліни обов’язково пропонується історія, проте досвід викладання у школі і вузі першої половини 90-х років свідчить, що подібного комплексного курсу створити не вдалося, та й навряд чи у найближчі роки це вдасться. Нам здається, що найкращим виходом із становища, що склалося в освітній сфері щодо реалізації гуманітарного циклу, було б викладання історії, географії, філософії та інших дисциплін в системі культурологічного знання. Потрібно, щоб будь-які погляди і системи давалися в історичному і соціокультурному аспектах.

У цьому плані ми ще явно недооцінюємо курс історії вітчизняної та світової культури, або ширше — культурології. Цей курс досить довгий час не може зайняти гідного місця серед інших дисциплін. В умовах, коли переважає тенденція до скорочення екзаменів навіть зі спеціальних дисциплін, відбувається скорочення навчального тижня, можна зрозуміти намагання проректорів з навчальної роботи та деканів поставити вивчення згаданих дисциплін на факультативну основу. Звідси витікає майже нульова ефективність даного курсу. Однак буде дуже значним спрощенням спроба звести все до внутрішніх вузівських суперечностей, недостатніх форм контролю, відсутності кваліфікованих викладачів, неефективних методів викладання і т. ін. Глибинні причини корінятися насамперед у процесах деградації культури, які охопили наше суспільство. Донедавна дослідники вважали, що найгіршим лихом культури є напівкультура. З цим, мабуть, треба погодитись, але сьогодні спостерігається не просто розгул напівкультури, а дещо страшніше: в

багатьох регіонах нашої країни панує безкультур'я, зростає "дика культура", як парадоксальне явище у сучасному цивілізованому світі, а також засилля зарубіжного кіно, музики тощо. Молоде покоління добре бачить рейтинг сьогоднішньої культури. Найгірше те, що зруйнувати культурні цінності, досягнення можна за короткий строк, а їх відродження потребуватиме поколінь і немалого часу. У зв'язку з цим не слід покладати дуже великі надії на окремий, навіть синтетичний курс. Кардинальні зміни у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації не відбудуться, поки в суспільстві не будуть утвержуватися найкращі зразки нашої історичної культури.

У той же час слішно зауважити, що історичні дисципліни дійсно важливо читати у комплексі, бо лише коли знання історії вітчизняної і світової культури переплітатиметься з новітньою історією, співставлятимуться різнопланові події та вчинки, гаразди та негаразди, тільки тоді можна виховати у молоді відповідальність за свою, хай навіть незначну, місію в житті, в подальшому поступі країни.

Ще важче здійснити таку місію представникам природничих і технічних дисциплін, які нерідко ховаються у шкаралупи свого предмету, відмежовуючись від соціальних процесів, що їх оточують. Саме тому в другій половині 80-х — на початку 90-х років більшість дослідників заговорили про необхідність переорієнтації історичних фрагментів природничо-наукових курсів на гуманістичну спрямованість та введення в навчальний процес курсів вітчизняної історії, історії різних областей гуманітарної культури (філософії, літератури, образотворчого мистецтва, музики тощо).

Окрім того, треба мати на увазі особливий статус історії ще у одному аспекті. Мова йде про її належність до дисциплін соціально-гуманітарного профілю. Раніше переважна більшість дослідників вважала історію виключно суспільною науковою. Але коли у зв'язку з кризою марксистсько-ленінського світогляду

суспільні науки зазнали певного краху і їх зробили відповідальними за всі суспільні негаразди, тоді на перший план вийшли гуманітарні науки, до яких належить і історія. При цьому посилалися на західні класифікації наук. Дійсно, в американській енциклопедії зазначалося, що гуманітарні науки включають: а) мову і літературу; б) галузі знання, які займаються, на відміну від природничих наук, людськими ідеями і відносинами, зокрема література і філософія, художні мистецтва, історія та інші. Енциклопедія Британіка давала таку довідку: “Гуманітарні науки (*humanities*) — група дисциплін, які відрізняються за змістом і методом від природничих наук і, хоча й не так різко, від суспільних наук. Ця група включає мову і літературу (стародавні і сучасні), мистецтво (основні розділи, що не входять в літературу і філософію, у крайньому разі в їх традиційній класифікації) і у менш ясно окреслених межах історію, розмежування якої з соціальними і гуманітарними науками є найбільш суперечливим”¹¹. Останнє твердження дійсно викликає питання про те, куди ж відносити історію — до соціальних чи гуманітарних наук?

Як відомо, у США розмежування соціальних та гуманітарних наук закріплено законодавчо. За законами від 1936 і 1959 років і класифікації Національного управління науки до складу гуманітарних наук входять: філософія, соціальна психологія, соціальна антропологія, право, педагогіка, стародавня і середньовічна історія, археологія, архітектура, лінгвістика, література, історія, теорія і практика мистецтв. Національне управління мистецтв розглядає також деякі аспекти соціальних наук, які мають гуманітарний зміст і застосовують гуманітарні методи дослідження. У соціальні науки включені: економіка, фінанси, статистика, соціологія, нова історія, політична наука (наука про державу), управління¹². Хоча наведена вище класифікація здійснена на недостатньо обґрунтованих, може, навіть,

дещо помилкових методологічних засадах, треба підкреслити, що стосовно історії західні дослідники мають рацію. Мабуть, недоцільно вважати історію як синтетичний курс виключно гуманітарною дисципліною. Є сенс вести мову про окремі її розділи й окремі її дисципліни, в яких превалює чи то соціальне, чи то гуманітарне начало. Що ж до історії взагалі як синтетичної дисципліни правильно буде вести мову про неї як про соціально-гуманітарну науку, головними об'єктами дослідження якої є людина зокрема, людство в цілому на певних етапах його історичного розвитку. Таке широке розуміння змісту історичних наук дає можливість розкрити не тільки гуманітарний, але й соціокультурний пласт досліджуваного предмету.

Поєднання цих двох аспектів зовсім не означає їх злиття в історичній науці. Як соціальна наука, історія має відповідати певним стандартам науковості, але як наука гуманітарна вона включає позанаукові компоненти (естетичні, моральні засади тощо). “У відповідності з історичною традицією, з одного боку, частіше усього розрізняються соціальні науки, які повинні відповідати певним стандартам науковості, — пише В.Шаповалов, — а з другого — виділяються гуманітарні заняття — “штудії” (так вони називалися з часів гуманістів Відродження), які займають положення, близьке, скоріше, до мистецтва, ніж до науки і пов’язане з вивченням античної — грецької і латинської культури, також літератури, історії і філософії в аспекті оволодіння ними як ремеслом”¹³.

Є ще одна принципова особливість, яка відрізняє соціальні і гуманітарні науки, підкреслює особливе місце серед них історії. Мова йде про те, що, на перший погляд, точні науки займаються справжньою справою, бо користуються суворими визначеннями; гуманітарні науки позбавлені цієї переваги, а тому не можуть досягти відповідного успіху. Потрібно зауважити, що насправді все набагато складніше, про що свідчить досвід академіка Б.В.Раушенбаха, який писав: “А скажімо, історія російської літератури допускає такі

речі. Термін ще не визначений, але всім більш чи менш зрозуміло, про що йде мова. Я раніше вважав, що відсутність точних визначень — значний недолік. Навіть коли я писав книги з мистецтва, багато хто дивувався кількості визначень, які я намагався давати. Проте потім зрозумів, що відсутність точних визначень у мистецтвознавстві, наприклад, — це зовсім не слабкість, а навпаки, сильна сторона. Такі науки, по суті, мають справу з більш розплівчими категоріями. Коли ми говоримо про тверді чи газоподібні предмети, нам чітко зрозуміло, що це таке. Коли ми говоримо про історію літератури, то там точних кордонів, де закінчується класицизм, де починається романтизм, просто немає. Вони об'єктивно переходять один в одного, і тому поняття повинні бути розплівчими. Нічого жахливого тут немає і в тому, що одне й те ж слово різними людьми розуміється по-різному. Плюралізм розуміння в гуманітарній царні об'єктивно необхідний”¹⁴. На нашу думку, історія є такою наукою, яка претендує на звісну достовірність визначень того, що вже пройшло, і повторити його неможливо з абсолютною точністю, а тому історії притаманна також певна розплівчастість деяких критеріальних параметрів.

Отож, історія — це не просто виклад подій минулого, вона є такою дисципліною, для якої потрібен досить високий рівень підготовки молоді. Щодо шкільного курсу, то тут не варто застосовувати найабстрактніші методи викладання і прийоми оволодіння матеріалом. Але на вищих щаблях підготовки (для утвердження інтелектуального потенціалу) потрібен зовсім інший рівень викладання і оволодіння історичними знаннями. Відомий французький філософ-гуманіст і теолог Ж.Марітен вважав за необхідне поетапний розподіл освіти відповідно до трьох вікових періодів. На першій стадії ми маємо справу з несформованим підлітком, друга стадія навчання у системі коледжів має справу уже з інтелектом, який пробуджується, проте ще не

сформувався; зрештою, в університеті слід виокремити: 1) нижчий рівень — прикладні науки та мистецтво (інженерно-технічний комплекс, сільськогосподарський тощо); 2) практичні науки (медицина, право, економічні і соціальні, педагогіка і т.ін.); 3) спекулятивні та художні мистецтва; 4) універсальні (філософська царина природознавства, філософія історії та культури, богослов'я, історія релігій). Наприкінці навчання має бути обов'язковий курс загальногуманітарного “чистого знання” — філософія, етика, історія цивілізації¹⁵. Як бачимо, на вищому щаблі універсальної освіти значне місце має зайняти курс історичних дисциплін, який повинен синтезувати отримані слухачами знання.

У нашій школі, навіть у вузі, викладання історії ще не набуло того високого рівня, який мав би бути завершальним у підготовці молоді до самостійного життя, утвердження високих інтелектуальних потенцій. Викладання історичних дисциплін, особливо протягом останніх років, свідчить про необхідність внесення серйозних корективів проти тлумачення історії як соціально-прикладної дисципліни, яка насамперед покликана ілюструвати історичні події, причому іноді в інтересах певних соціальних верств населення чи певної еліти.

З цим пов'язана ще одна особливість історичного знання, яка органічно поєднує його з процесами викладання у школах і вузах. Як відомо, довгий час вихованці — учні та студенти — були об'єктами уніфікованого навчального процесу. Школа та вуз не були зацікавлені у вихованні сильної індивідуальності, через її неординарність та неочікувані дії, які вона може здійснити. Інакше кажучи, у суспільства не було соціальної потреби в яскравій індивідуальності. З початком перебудови, а особливо з часу відбудови української держави становище суттєво змінилося. Сьогодні Україна якраз потребує талановитих людей, яскравих індивідуальностей. У зв'язку з цим почалася перебудова і навчального процесу, в першу чергу у

вузах, а тепер і в школах. У 1991 — 1998 рр. активно створюються нові приватні і державні вищі навчальні заклади, гімназії, ліцеї колегіуми, спеціалізовані школи, здійснюється диференціація навчальних класів на сильні та наближені до них, а також їх профілювання, введення авторських курсів тощо. Всі ці процеси свідчать про намагання врахувати здібності вихованців і розвинути їх, хоча, на жаль, економічна ситуація нерідко сприяє різкому зростанню меркантильних інтересів у середовищі викладачів. Та попри всі ці негаразди, нині значна увага приділяється формуванню справжньої індивідуальності, яка у майбутньому могла б вирішувати найскладніші проблеми розбуди нашої держави. Найактивнішу участь у цьому процесі має брати історія, бо як уже підкresлювалося вище, вона має справу з неповторними, індивідуальними подіями минулого, і досвід історичної науки, її дбайливе ставлення до зазначених процесів може стати у пригоді при вихованні яскравих індивідуальностей. Усе це, звичайно, можна здійснити за умови, якщо історія не буде заполітизованою, заідеологізованою, заангажованою представниками вищої політичної еліти, що має місце й досі.

Вихованню яскравої індивідуальності сприятиме звернення до інтуїтивно-образної компоненти в історичному пізнанні. “Довгий початок становлення людини розумної, — підкresлює Н. Карлов, — йшло саме цим шляхом. І саме на цьому шляху були сформульовані категорії морального, прекрасного, доброго. Повернення до них, точніше, повернення їх зараз об’єктивно необхідне. Подібно тому, як у давнину перехід від пралюдини до людини потребував інтенсивного розвитку всього людського в людині через морально-образне пізнання світу релігії (з їх зводом етичних норм), так і зараз, коли запас точного знання і технічних можливостей великий, а ми знову стоямо перед питанням, бути чи не бути людству, необхідно на новому рівні розуміння повернутися до цільного образно-чуттєвого сприйняття світу і моральних

принципів, що з цього випливають”¹⁶. Звичайно, ми не відкидаємо і другу компоненту історичної науки — логічний опис подій, але часто тільки з допомогою зазначені компоненти писалася історія, а цього виявилося недостатньо, особливо у виховному процесі. Інакше кажучи, ми вважаємо доцільним протиставити технічному імперативові імператив історичний, який дасть змогу правильно пояснити кардинальну зміну типу соціально-культурного розвитку. Причому, мова йде не просто про відтворення накопиченого досвіду, передачі традицій; історичний імператив насамперед має забезпечити перевагу змін над сталістю, створення нового над копіюванням старого тощо.

Останнє обов'язково приверне увагу значної частини нашої молоді, може не сьогодні, але згодом це відбудеться.

Розглядаючи вище культуротворчу функцію історичної науки, ми, головним чином, зверталися до соціально-гуманітарних наук, підкреслюючи, що серед них історія та філософія становлять ядро культури. Проте сучасна культура не обмежена мистецтвом та історією, філософією та літературою, вона включає і природничі науки, оскільки наука і техніка — найважливіші елементи і знаряддя культури. Причому, як відзначають наші вітчизняні дослідники, гуманітарі дещо поверхово уявляють собі той вплив, який вони здійснюють на представників природничих дисциплін, студентів природничих спеціальностей. “Що природника не можна залишати без літератури, мистецтва, філософії і т.ін., — ніхто вже не заперечує, — пише В.О.Босенко. — Однак часто думають, що це потрібно для більшої освіченості, розширення кругозору, підвищення рівня культурності тощо..., але в тому то і справа, що гуманітарні науки потрібні фізику як фізику — без них він не буде результативним спеціалістом у своїй галузі. Фізикам ніяк сьогодні не можна обйтися без такої форми пізнання, як продуктивне уявлення, тим більше, що вони все частіше мають справу з далеко не безпосередньо чуттєвими

речами. А це саме уявлення виробляється не без допомоги поезії, мистецтва. У свою чергу, і для гуманітарія не менш важливо сьогодні знання природничих наук, техніки, економіки і т.ін. і також не у вигляді екlecticичного поєднання "фізики і лірики"¹⁷.

Нам здається, що гуманітарій явно недостатню увагу звертають на проблему викладу історії тієї чи іншої природничої науки. Приклад академіка Б.М. Кедрова, який професійно проаналізував історію хімії, поодинокий і лише підтверджує необхідність звернення істориків до висвітлення історії природничих наук. Саметут, на нашу думку, можна зробити нові відкриття як у галузі природознавства (якщо історію науки займатимуться професіонали), так і в галузі суспільствознавства (серед істориків та філософів є немало дослідників, які починали свій творчий шлях як природознавці).

Разом з тим слід підкреслити, що цикл природничих наук в останні десятиліття був досить грунтовним, чого аж ніяк не скажеш про знання соціально-гуманітарного циклу, у тому числі історичне. Значною перешкодою до ясного розуміння сучасного суспільного життя і подальшого поступу є недостатня підготовка у царині історії. "Білих" плям у нас багато було у післяжовтневій історії, а ще більше у дожовтневій. Немало з нас були впевнені, що справжня історія нашого народу почалася лише у жовтні 1917 року. Незнання історії — це не просто один із видів безграмотності, воно робить неможливим використання у нашій сьогоднішній діяльності досвіду, нагромадженого багатьма попередніми поколіннями. Розрив культурної традиції прирікає народ до пошуків шляхів наосліп, безплідних кидань із одних крайнощів до інших, до зайвих витрат та жертв.

Із викладеного вище матеріалу стає зрозумілим, що у нас дуже слабка світоглядна, загальнокультурна та історична підготовка, але в такому разі логічно виникає питання: "На чому ж можна будувати нову систему освіти та виховання?" На дисциплінах природничого

циклу? Ні, цього зробити не вдасться. Ми вважаємо, що у першу чергу перевагу слід віддати історичній дисципліні. Як навчальна дисципліна, історія є стрижнем навчально-виховного процесу. Вона має розгалужений характер, охоплює країни і народи у вертикальному та горизонтальному розрізі, постає як найбільш об'ємна та глибока галузь пізнання та виховання молоді¹⁸.

Ніхто не буде заперечувати, що гуманітарне, у тому числі історичне, знання дає учням та студентам знання про суспільство, людину допомагає розкрити свою індивідуальність. Чим ширша історична культура молодої людини, тим легше вона адаптується до соціальних умов, особливо це стосується переходів періодів, періодів кардинальних змін економічних, політичних і соціокультурних обставин.

Сьогодні в Україні історична культура має особливі можливості у формуванні гуманістичної позиції особистості хоча, з іншого боку, вона може бути використана і для утвердження у свідомості людини антигуманних цілей. Тут мається на увазі використання історичних джерел у певних інтересах, в інтересах окремих соціальних груп та партій. В такому випадку відбувається фальсифікація тих чи інших історичних подій, ігнорування одних обставин і перебільшення значення інших. Говорити про якийсь оптимальний баланс цінностей, об'єктивний взаємозв'язок історичних подій, їх послідовність, певну роль суб'єктивного чинника в цьому процесі не доводиться, бо акценти розставлені так, як цього вимагають інтереси тієї чи іншої політичної партії. Звичайно, іноді дуже важко знайти однозначне рішення. Як сьогодні, наприклад, взагалі ставиться до представників УПА, якщо одні з них слугували нацистам, інші вели боротьбу з фашистами і комуністами за незалежність своєї вітчизни, при цьому методи застосовувались найрізноманітніші, а страждав, як завжди простий народ. Ставлення до таких складних і суперечливих історичних подій має бути неоднозначним. У нас же

однобічна практика продовжується за попереднього режиму ганьбили і цікували представників згаданого руху, тепер почали їх вихвалюти і як справжніх патріотів України.

Все це значною мірою дезорієнтує старше покоління, а тим паче формує у молоді хибні уявлення про історичні події минулого. Злочинно впроваджувати у свідомість молоді, в її ціннісний світ лише ідеї "чорнобілого" зображення світу в його минулому, яке має безпосереднє відношення до сьогодення і майбутнього поступу нових поколінь. Трагізм ситуації полягає у тому, що в минулому для захисту системи, спрямованої проти людини, використовувалися гуманістичні гасла. Нині, коли інтереси людини теж ставляться далеко не на перше місце, політичні та державні діячі знову ж таки використовують аналогічні гасла у той час, коли населення країни вже опинилося у своєрідному гуманістичному вакуумі. Насамперед це може позначитися на світогляді та вчинках молодого покоління, яке усвідомить, що для виживання можна застосовувати будь-які засоби, не турбуючись про історичну пам'ять чи майбутні цілі, переслідуючи мету — утвердитися у сьогоденні, задовольнити нагальні потреби. Історія вже не раз засвідчувала, що за такого розвитку подій нічого сподіватися на хороші перспективи, але молодь, яка опинилася у такій суперечливій ситуації, до історії прислухатися не буде.

Згідно з наведеними в таблиці соціологічними дослідженнями молодь в першу чергу переймається екологічними проблемами. При цьому проблеми падіння моралі, труднощі в здобутті освіти та можливості задоволення культурних потреб турбують досить малий відсоток молодих людей.

Рівень значення суспільних проблем для молодих громадян України у 1997 році становив (у відсотках від загальної кількості респондентів) *

* Представлена думка респондентів віком 18-28 років.

№	Суспільні проблеми	Лютий	Грудень
1.	Повільні економічні реформи	36	35
2.	Зростання цін	75	61
3.	Безробіття	52	63
4.	Низький рівень заробітної плати	70	66
5.	Загальне зниження рівня життя	58	53
6.	Падіння моралі	40	37
7.	Зростання злочинності	62	58
8.	Можливість повернення стичного минулого комуні	10	9
9.	Проблеми отримання освіти	28	26
10.	Стан відносин з Росією	22	21
11.	Проблеми отримання житла	40	33
12.	Зменшення можливості зміни спеціальності, підвищення кваліфікації	15	12
13.	Розкол церков	8	9
14.	Розподіл суспільства на багатих і бідних	31	25
15.	Некомпетентність влади	39	31
16.	Низький рівень медичного обслуговування	47	44
17.	Ситуація в Криму	12	17
18.	Можливості задоволення культурних потреб	26	21

Проведений порівняльний аналіз відповідей респондентів виявив, що найбільшу стурбованість у молодих громадян України віком 18-28 років у 1997 році викликали економічні причини: низький рівень заробітної плати (66%), безробіття (63%), та зростання цін (61%).

Останні роки становлення нової держави підтвердили, що значна частина вихованців не зацікавлена в результатах свого навчання, бо з'явилися більш привабливі цінності. Лише наполегливість старшого покоління, яке знає ціну освіті і розуміє, що нинішні ціннісні пріоритети можуть швидко піти у небуття, змушує багатьох йти до вузів, щоб отримати вищу освіту. Щоправда, сьогодні немає особливих, або хоча б просто нормальних стимулів для праці і у вихователів, викладачів. Поставлені у скрутні матеріальні умови, вони більше думають не про творчість і якість своєї роботи, а про те, як заробити на хліб насущний.. Але історики знають: були часи, коли вчителя поважали і уклонялися до пояса, дякуючи за отримане знання. Звичайно, повернатися у минуле не слід, навпаки, потрібно прямувати у майбутнє, зберігши цінності минулого, притаманні педагогам — талант, покликання і незалежність. Однак цінності, названі першими, були метафізично подолані “завдяки” екстенсивному розвитку освітньої сфери у нашому суспільстві. Остання ознака виявилася уявною, оскільки переважна більшість викладацьких кадрів опинилася на правах напівкріпаків, які відбувають певну повинність. Така ситуація аж ніяк не стимулює творчість самих викладачів, а пригноблена людина нездатна на співтворчість.

Отож, ми бачимо, що в ситуації, яка нині склалася, обидві сторони — вихователі і вихованці — в цілому не зацікавлені у досягненні ефективного кінцевого результату. Звичайно, цей висновок не стосується всіх суб'єктів навчального процесу, адже для частини з них навчальний процес є серцевиною співтворчості і навіть

сенсом життя. На жаль, ця частина стає все меншою і меншою. Треба погодитись, що нові принципи навчання і виховання почали займати гідне місце в освітній системі. Серед них — гуманізація і гуманітаризація освіти, її індивідуалізація, культурно-історична зумовленість. Сама по собі культурно-історична детермінація людини певною мірою може бути інтерпретована через логіку становлення гуманітарного знання як сукупності наук про людину і суспільство. У цьому зв'язку ми знову і знову стикаємося з проблемою місця та ролі історії науки та освіти в культурі, освіті та вихованні молоді.

Зважаючи на сказане вище, нам би хотілося обйтися без звинувачень у якомусь "тоталітарному історизмі", в абсолютизації історичного знання в галузі суспільствознавства. Ми досить виразно уявляємо собі певне місце та значення історичного знання у царині суспільствознавства, не претендуючи на якусь особливу роль. Разом з тим, ми вважаємо, що історична наука цілком може виконати синтезуючу функцію щодо інших галузей соціально-гуманітарного знання, значною мірою це також стосується виховного процесу, в якому історія завжди посідала провідне місце.

1. Каулі Е. Україна. Народження і можлива смерть держави// Всесвіт. — 1995. — №1. — С.159.
2. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення// Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С.191.
3. Межуев В.М. Культура и история. Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. — М., 1977. — С. 79.
4. Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. — Ереван, 1969. — С. 6-7.
5. Межуев В.М. Культура и история. Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. — М., 1977. — С. 94.
6. Там же. — С. 184.
7. Ленин В.И. Успехи и трудности советской власти

// Полн. собр. соч. — Т. 38. — С. 55.

8. Салюк Ю.В. Гуманизация воспитательного процесса: прогностический аспект проблемы// Человек: перестройка мышления и поведения. — К., 1991. — С.163.

9. Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні. (Вища школа)// Інформаційний з-к М-ва освіти України. — К., 1996. — № 6. — С.2-13.

10. Зинченко В.П., Мещеряков Б.Г. Человек? Это мы не проходили// Человек. — 1990. — № 5. — С. 74.

11. Enciclopedia Britanica.- Vol. 11.- Z., 1963.- P.876.

12. Анисимов А.А. Ревальвация обществоведения// Вопросы философии. — 1971. — №9. — С. 162.

13. Шаповалов В. О специфике гуманитарного знания (заметки на полях известной темы)// Общественные науки и современность. — 1994.— № 1.— С. 86-87.

14. Точные науки и науки о человеке (интервью с акад. Б.В.Раушенбахом) //Вопросы философии. — 1989. — № 4. — С. 112.

15. Маритен Ж. Образование на перепутье// Работы Ж.Маритена по культурологии и истории мысли. — М., 1990. — С. 118-119.

16. Карлов Н. Полемические заметки о науке в наше время// Свободная мысль. — 1991. — №16. — С. 67.

17. Босенко В.А. Воспитать воспитателя. — К., 1990. — С. 97.

18.Грушевский М. Історія її соціально-виховуюче значення// Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С.179.

* Див.: Антипов Г.А., Фахрутдинова А.З. Программа гуманитаризации инженерного образования// Исследовательские программы в современной науке. — Новосибирск, 1987. — С. 308-319; Скрипникова Л., Ефремова Ж. Предлагаем интегрированный курс// Вестник высшей школы. — 1990. — №4. — С. 40-44; Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти. — Дніпропетровськ, 1992. — 115 с.; Гуманизация науки и образования. — Харьков, 1991. — 108 с.

ХІСТОРІЯ

Розділ III

Людина і історія

Глибока трансформація усіх сфер життєдіяльності нашого суспільства, переходний стан, у який потрапила наша країна, викликали значний інтерес до історії, насамперед до історії як соціально-гуманітарної науки. Саме вона покликана пояснити сутність соціальних процесів, що виникли, визначити їх місце в історичному розвої, обґрунтувати шляхи подальшого поступу України до цивілізованого світу. Інтерес до національної історії викликаний також процесом утвердження незалежності України, зростанням ролі національної ідеї, розкриттям ілюзійного характеру історії, що раніше вивчалася у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах.

В останньому випадку ми маємо на увазі звернення до історії як навчального предмету. Взагалі дослідники підкреслюють подвійну сутність терміну "історія". "У науковій мові слово історія вживається у двоякому розумінні: 1) як рух у часі, процес; 2) як пізнання процесу. Тому все, що відбувається у часі, має свою історію. Змістом історії як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання є історичний процес, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття, або життя людства в його розвитку і результатах. Людське співжиття — такий же факт людського буття, як і життя оточуючої нас природи, і наукове пізнання цього факту — така ж непереборна потреба людського розуму, як і вивчення життя цієї природи. Людське співжиття виявляється в різноманітних людських спільнотах, котрі можуть бути названі історичними тілами і котрі виникають, ростуть і розмножуються, переходять одне в одне і, врешті-решт, руйнуються, — словом, народжуються, живуть і умирають подібно

органічним тілам природи. Виникнення, ріст і зміна цих спілок з усіма умовами і наслідками їх життя і є те, що ми називаємо історичним процесом”¹.

Обидва зазначені вище значення терміну “історія” будемо мати на увазі, однак предметом нашого дослідження стане ще один аспект, пов’язаний з цією науковою. Мова йде про результати пізнання історичного процесу, які використовуються у викладанні історії в школі та у вузі, про отримані інтерпретовані історичні дані, що розкривають зміст минулого. З іншого боку, історія, як наука і навчальний предмет, містить значний культуротворчий потенціал, пов’язаний з використанням досягнень культурної спадщини.

Російський історик В. Й. Ключевський вважав, що існують два предмети історичного вивчення: перший — це накопичення досвіду, знань, потреб, звичок, які покращують, з одного боку, особисте життя окремої людини, а з іншого — визначають і удосконалюють суспільні відносини між людьми. Інакше кажучи, перший предмет історичного вивчення — це формування людини і людського співжиття. Другий предмет історичного спостереження — це природа і дія історичних сил, що обумовлюють особливості людського суспільства, властивості тих різноманітних матеріальних і духовних чинників, за допомогою яких випадкові і різнохарактерні людські одиниці складаються у стрункі і компактні спільноти, які живуть цілі століття². У цьому дослідженні нас більше цікавить другий предмет історичного вивчення, хоча це не означає абстрагування від першого. У той же час підкреслимо: нас цікавлять не тільки дії історичних сил, а й результати цих дій, втілені в культурних досягненнях людства.

Зрештою, предметом нашого дослідження є характеристика основних шляхів та засобів, за допомогою яких можна ефективно використати культуротворчий потенціал історії, викладаючи її у школі та вузі. У подальшому ми зосередимо головну увагу на цьому аспекті нашої розвідки, звертаючись до

досвіду власної викладацької діяльності та результатів досліджень колег-педагогів, опублікованих, головним чином, останнім часом.

Розкриття проблеми “людина та історія” передбачає аналіз сучасної історичної ситуації. У попередні десятиліття радянські вчені часто підкреслювали винятковість подій, які відбувалися на терені колишнього Радянського Союзу, акцентуючи увагу на тому, що країна першою будує нове суспільство, йде в авангарді соціального прогресу, прокладаючи нові шляхи до майбуття. Нині про ці самовпевнені утопічні мрії вже ніхто не згадує або згадує лише у зв’язку з критичним ставленням до того, що виявилося ілюзією. У той же час сьогоднішню соціальну ситуацію в Україні теж можна назвати винятковою, але зовсім в іншому розумінні. Вперше у світовій історії політичне, економічне та ідеологічне руйнування імперської держави відбулося без вирішального впливу ззовні. Навіть свою незалежність Україна отримала без революційних потрясінь і збурення широких народних мас. Окремі дослідники вбачають у цьому не тільки позитивні, але й негативні моменти і наслідки, про що вже згадувалося у попередньому розділі дослідження.

Разом з тим не слід нинішню ситуацію в Україні вважати винятковою в тому розумінні, що її непередбачені наслідки можуть сколихнути світ і кардинально змінити напрямок та тенденції світового розвитку. У зв’язку з цим нагадаємо думку німецького філософа К. Ясперса, який писав: “Для розуміння історичної ситуації як переддня нової ери наш погляд весь час повертається до минулого. На питання — чи були колись подібні радикальні перетворення — ми можемо відповісти тільки одне: про події прометеївського часу, коли людина тільки приступала до пізнання навколишнього світу за допомогою знарядь праці, вогню, мови, нам нічого не відомо. В історичний же період найвизначнішим рубежем був... осьовий час... І якщо ми тепер знову вступили в період радикальних змін людського буття, то це не повтор осьового часу, а

дещо у корні інше”³. Німецький мислитель мав на увазі середину ХХ століття, проте його думки дуже актуальні для нас наприкінці цього століття, зокрема щодо подій в Україні. Так, К. Ясперс підкресловав, що внутрішнє значення процесу, що відбувається, також має зовсім інший характер, ніж осьовий час, бо тоді була повнота, а зараз — спустошеність. Наш час — це час реального технічного і політичного перетворення, а не час вічних творінь⁴. Як бачимо, думки мислителя щодо середини нашого століття перегукуються з нашим сьогоденням, спустошеність якого набуває небезпечного розмаху.

Водночас, одним із шляхів вирішення складних завдань, що постали перед країною у перехідному періоді її розвитку, є звернення до історичних надбань наших попередніх поколінь, до тих витоків, які можуть сприяти подоланню кризової ситуації. “Але про те, що ми готові поставити перед собою велику мету, — пише К. Ясперс, — знову видозмінити людську природу у відповідності з її витоками, що ми гостро відчуваємо всю важливість фатального питання, як нам, віруючи, перетворитися на справжніх людей, свідчить у наші дні зростаюча схильність звертатися до наших витоків. Та глибина, з якої ми вийшли, те безсумнівне, що приховується другорядними утвореннями звичних зворотів мови, умовностей та інститутів, знову набирає голосу. Дзеркало великого осьового часу людства послужить, можливо, ще раз суттєвим запевненням у тому, що в своєму прагненні зрозуміти самих себе ми повинні звернутися до тих глибин, звідки ми вийшли”⁵.

Звернення до минулого передбачає врахування нинішньої соціальної ситуації, яка склалася в Україні. Щоправда, її створенню передували недавні історичні події, які призвели до кардинальних змін соціальних обставин. Так, у другій половині 80-х років спостерігалось топтання на місці, соціально-економічні і політичні реформи не проводилися, хоча голослівних заяв політичних лідерів було досить багато. Разом з тим за активної підтримки засобів масової інформації, публіцистики, науково-популярної та наукової

періодики в нашому суспільстві утвердилась відносна гласність. Це був час, коли історичні події та персонали, які протягом десятків років або замовчувались або висвітлювались у спотвореному вигляді, спочатку обережно, а потім все більш сміливо ставали предметом вільного історичного вивчення. Прихильники нових реалій насамперед дивилися туди, де була темрява або значна тінь.

Носіями нового висвітлення “темних плям” історії перш за все були публіцисти, діячі культури, літератури, кіно, тобто ті, хто швидше міг реалізувати свої творчі можливості для вияснення історичної правди. Історики на перших порах перебудовних процесів не володіли матеріалами, достатніми для участі у полеміці. Домислювати та вільно трактувати певні історичні джерела вони, на відміну від публіцистів, або не наважувалися, пам'ятаючи про трагічні наслідки минулого, або не бажали (внаслідок недостатнього професійного рівня). Лише пізніше деякі з них, спираючись на нові джерелознавчі пласти, приєдналися до зазначеного вище процесу.

Соціальні обставини кардинально змінилися з отриманням Україною своєї незалежності на початку 90-х років. Нова історична ситуація аж ніяк не допускає однозначного, одномірного уявлення історії, яке мало місце в марксистській теоретичній концепції. Логіка матеріалістичного розуміння історії, будучи значним здобутком світової наукової думки, не в змозі відбити все багатство і різноманітність дійсності. Багатовимірна сучасність “бере участь” у формуванні предмету історичного дослідження, що приводить до формування теоретичного плюралізму у сфері історії. Чи має воно під собою наукові підвалини, чи тільки систему цінностей історика? Теоретичний плюралізм передбачає співіснування і взаємодію в процесі історичного пізнання різних логіко-методологічних підходів і систем понять для цілісного і всебічного осягнення дійсності на основі загального спрямування до істини. Таким чином, теоретичний плюралізм не є

механічним поєднанням різноманітних, у тому числі протилежних підходів щодо вирішення певної наукової проблеми.

Означений теоретичний плюралізм в історії вимагає нового ставлення до пізнавального арсеналу історичної науки. Академік І.Д. Ковальченко вважає, що, по-перше, слід зовсім виключати намагання створення якихось універсальних і абсолютнох теорій і методів історичного пізнання; по-друге, слід враховувати, що будь-яка теорія містить те чи інше раціональне зерно і тим самим робить певний внесок у розвиток суспільно-наукової думки; по-третє, будь-яка філософсько-історична теорія дозволяє виробляти ту чи іншу концепцію історичного розвитку, яка завжди істотно, більшою чи меншою мірою, обмежена; по-четверте, будь-якій соціологічній теорії і конкретно-історичній концепції одвічно притаманні певні похибки і прорахунки⁶. Ця різноманітність методологічних вимог і підходів не повинна привести до якоїсь “концептуальної анархії”. Риси останньої, мабуть, вже мають місце у нашому сьогоденні, бо значна частина істориків-практиків досить байдуже почала ставитися до методологічних проблем, зневірившись у марксистському методологічному арсеналі. Головне завдання у зв'язку з цим полягає у формуванні нового розуміння історії. Тут маються на увазі нові підходи до історії як науки і навчального предмету¹.

Що стосується історії як науки, то багато хто ще й сьогодні, не виключаючи навіть істориків-професіоналів, чекають від неї встановлення стабільних, позитивних істин, які б дозволили зробити висновки, придатні для прикладного використання. Але історія незмінно розчаровує тих, хто хоче бачити в ній науку про універсальні закони розвитку суспільства, про його неухильний рух до мети, який має певні, суворо визначені етапи. Саме у цьому напрямку розмірковує визначний французький історик Марк Блок, вважаючи історію наукою про людей у часі. Історія, на його думку, це не тільки наука, що знаходиться в розвитку. Це

наука, яка переживає дитинство, як і всі науки, чиїм предметом є людський дух. “Не можна, однак, заперечувати, — пише він, — що будь-яка наука завжди буде здаватися нам неповноцінною, якщо вона рано чи пізно не допоможе нам жити краще. Як же не відчувати цього з особливою силою стосовно історії, чиє призначення, здавалося б, тим паче полягає у тому, щоб працювати на користь людини, оскільки її предмет — це людина та її дії? Насправді, одвічна схильність, подібно інстинкту, змушує нас вимагати від історії, щоб вона скерувала наші дії, і потім ми обурюємося... якщо історія, як нам здається, виявляє свою неспроможність, не може дати нам вказівок. Проблему корисності історії — у вузькому, прагматичному смислі слова “корисний” — не потрібно змішувати з проблемою її чисто інтелектуальної виправданості. Адже проблема користі може тут виникнути тільки у другу чергу: щоб вчинити розумно, хіба не потрібно спершу зрозуміти? І все ж, ризикуючи дати лише напіввідповідь на самі настійні заперечення здорового глузду, проблеми користі не можна просто обійти”⁷.

Ці роздуми свідчать, що прагматичні основи займають не останнє місце в історії. Більше того, у сучасному перехідному суспільстві, яке ми на сьогодні маємо, роль зазначених першопричин значно посилюється. Завдяки цьому в наш переломний час особливо рельєфно висвітлюється значення проблеми взаємозв’язку історії та сучасності. Якою мірою історична наука може передбачити суспільні потрясіння, наскільки продуктивне знання здатне осягнути сьогодні реалії і взагалі, як воно впливає на ситуацію, що склалася? Відповіді на ці питання можуть прояснити наявні можливості історичної науки як у вивчені минулого, так і в її впливі на сучасність і майбутнє.

У зв’язку з цим підкреслимо, що на початку ХХ століття та в його кінці розпалася імперія, розкололося суспільство за соціально-політичними національними, регіональними чинниками. Ні у першому, ні у другому випадку історична наука не спромоглася зробити

необхідні висновки. Отже, слід з'ясувати, що можливості виявлення глибинних тенденцій, які розкривають зв'язок минулого, сучасного і майбутнього, є досить обмеженими. Лише протягом одного століття (незначного для історії проміжку часу) наша історична наука не спрогнозувала драматичні події, які зрушили підвалини величезної імперії.

Разом з катастрофічними потрясіннями ще на початку ХХ століття занепала віра в "історію — наставницю життя". Наводячи цей вираз Ціцерона, Р.Ю.Віппер у світлі трагічного досвіду першої світової війни і революції 1917 року писав: "Бувають епохи, коли хочеться сказати якраз протилежне: не історія вчить розуміти і будувати життя, а життя вчить тлумачити історію. Ми були учасниками, часточками великого державного тіла, яке нині більше не існує. Ми залучали історію для пояснення того, як виросла російська держава і чим вона тримається. Тепер факт падіння Росії, наукою досить погано передбачений, примушує істориків перевіряти свої судження. Він, власне, вимагає пояснення: потрібно знайти його передвістя, його глибокі причини, потрібно неминуче змінити тлумачення історичної науки"⁸. Ці слова написані майже три чверті століття тому, але звучать вони для нас сьогодні досить актуально, хоча це почасти обумовлено тим, що історична наука сьогодні, як і тоді, виявилася зненацька захопленою новою хвилю соціальних потрясінь, а тому знову потрібно "неминуче змінити тлумачення історії". Сам Р.Ю.Віппер розглядав генеральну лінію таких змін як перенесення центру ваги історичних досліджень із станів і класів на події, особистості вождів, організаторів, ідейних натхненників і т.ін.

Нині важко віддавати перевагу одному із зазначених підходів. Найефективніший результат ми б отримали завдяки їх поєднанню на рівні загальної історичної теорії вивчення історичної діяльності людини і обставин, в яких вона здійснюється і які тією чи іншою мірою її детермінують. Наши сьогоднішні

реалії свідчать, що здійснити таке поєднання дуже важко, оскільки обставини панують над людьми і цілими соціальними верствами, вони змушують їх забути про свої добродійності і можливості.

Окрім того, наші сучасники з різною мірою адекватності сприймають реальність своєї епохи, вбачають чи не вбачають у ній ті чи інші можливості, вірно чи невірно їх оцінюють, роблять у зв'язку з цим правильний чи неправильний вибір. Завдання історика тут полягає у тому, щоб виявити причини існуючих реалій і на цій основі достатньо адекватно пояснити, що ж відбувається, а не просто ділити події та їх сучасників на хороші і погані, засуджувати одних і вихвалювати інших, змінювати одні оцінки минулого на інші. На жаль, сучасний період характеризується широким поширенням щодо минулого суб'єктивізму, антиісторизму і однобічності. Особливо це стосується сімдесятирічної радянської епохи, яка сьогодні трактується переважно як сталинсько-тоталітарна.

Зрозуміло, що свій внесок у таке однобічне розуміння історії радянської доби внесли, насамперед, публіцисти, але згодом їх підтримала значна частина істориків. Повертаючись до ситуації попередніх років, А.М.Сахаров робить два висновки: "По-перше, історична картинка, яку створили публіцисти у ті роки, була вкрай одноманітною. Це не була виважена, об'єктивна історія країни. Це була лише швидка, вкрай політизована відповідь на ті фальсифікації, замовчування, споторення, які так щедро розсипав стосовно історії як режим Сталіна, так і режим його епігонів, у тому числі і організаторів "перебудови". Це була правда, але це була лише напівправда, навіть якщо розглядати її стосовно до "сталінського" періоду історії країни. Це була типова політизація історії, висвітлена публіцистично. Саме тому у середовищі основної частини істориків-професіоналів така історія зустріла нерозуміння і подив. Але інших методів відтворення навіть цієї напівправди на той час не було, і це необхідно враховувати. По-друге, такий поворот подій

підштовхував істориків до активізації своїх професійних дій у галузі як теоретичного, так і конкретно-історичного осмислення подій”⁹. Однак, як уже підкresлювалося вище, частина з них підтримала публіцистів, хоча у наших вітчизняних істориків були власні бальові точки, пов’язані з національною специфікою, утвердженням національної ідеї тощо.

Головні ж завдання для істориків-професіоналів залишилися традиційними: по-перше, треба було показати “як все відбувалося”, а по-друге, пояснити те, “чому було саме так, а не інакше”. Тут важливо було врахувати наявність об’єктивних поліваріантних, альтернативних можливостей і обґрунтованість суб’єктивного вибору мети, шляхів і методів діяльності. При цьому аналіз альтернативних історичних ситуацій і прийнятих рішень, шляхів і методів діяльності має своїм головним завданням пояснення того, що було і чому було так, а не інакше, а не висловлення жалю про те, що історія відбувалася не так, як нам хотілося, і не зображення ілюзійних картин типу “що було б, якби...” У зв’язку з цим доречно нагадати, що у свій час Г.В.Плеханов, критикуючи “формулу прогресу” п.Михайловського (“прогрес є поступове наближення до цілісності неподільних”), запитував: “Яким може бути наукове значення цієї формули? Чи пояснює вона історичний рух суспільства? Чи говорить вона, як він здійснювався і чому він здійснювався так, а не інакше? Ніскільки, та й не у тому її “головна мета”. Вона говорить не про те, як здійснювалась історія, а про те, як вона повинна була б іти, щоб заслужити схвалення п.Михайловського. Це “гігієнічний рецепт”, вигаданий утопістом на основі “точних досліджень” законів органічного розвитку”¹⁰. У нинішньому бурхливому різномолосі думок щодо історичного минулого нашої країни, її народу, складних соціальних подій та чинників ще й досі трапляються спроби підправити історію.

Серед наших політиків та вчених, у тому числі істориків, існує думка, що Україна повинна якомога

швидше увійти у цивілізоване співтовариство і зайняти в ньому належне місце. Відверто кажучи, ці твердження поки є утопічними, бо у даному випадку не враховуються історичні реалії хоча б останніх століть. Так, бурхливий індустріальний розвиток у XIX-XX століттях супроводжувався зростанням його нерівномірності. Як наслідок, наприкінці нашого століття виділилась невелика група країн, де життєвий рівень населення значно вищий, ніж у решти країн світу. Але, змальовуючи найбільш розвинені країни як загальнолюдський еталон споживацького суспільства, часто забувають вказати на те, що досягнутий тут прогрес є, по суті, результатом загальнолюдських, або у всякому разі спільніх зусиль багатьох народів. Звідси, на думку академіка І.Д.Ковальченка, випливають два висновки: “По-перше, неправомірно історію будь-якої країни чи народу виносити за межі загально-цивілізаційного процесу і, вирішуючи завдання їх поточного розвитку, говорити про необхідність їх включення в цей розвиток... По-друге, немає ніяких історичних підстав характер і рівень розвитку деякої групи країн представляти як зразок, на який повинні орієнтуватися інші країни, бо будь-який тип суспільно-історичного розвитку у загальнолюдському плані відносний і історично змінюється. Не є таким зразком і сучасні країни високорозвиненого капіталізму. До того ж, як тепер стало очевидно, існуючий у них рівень розвитку недосяжний у загальнолюдському масштабі, бо на даний стадії цивілізації для цього не вистачить природних ресурсів земної кулі” ¹¹.

Цю точку зору особливо треба врахувати сьогодні, оскільки Україна перебуває на переходному етапі свого розвитку і тому дуже важливо зорієнтуватися у соціальних реаліях, не будуючи повітряні замки і не утверджуючи нових міфів та утопій. З іншого боку, у переходні періоди глибше осмислюється все те, що трапилось, загострюється відчуття часу і з'являються нові можливості щось змінити у подальшому поступі. У зв'язку з цим М.О.Бердяєв підкреслював, що

катастрофічні моменти історії є особливо сприятливими для побудови філософії історії, тому що вони чітко виявляють недоліки попередніх уявлень і схиляють до спроби осмислити історичний процес¹². Однак, як ми вже підкреслювали раніше, не слід сприймати цей процес однозначно, тобто як закономірний і чітко спрямований, проти чого виступав і сам М.О.Бердяєв та інші мислителі минулого і сучасності.

Врахування цієї обставини особливе значення має у процесі викладання історії, адже тут застосування такої системи вельми вигідно. Воно дає можливість легко відділити головне від другорядного, привід від причини, дозволяє прокреслити, так би мовити, "генеральну лінію". За існування тотального режиму подібну практику викладачів історії, звичайно, можна зрозуміти. Разом з тим є й інша причина такої практики, яка має досить опосередковане відношення до політики. Ми маємо на увазі те, що наша свідомість влаштована так, що при вивченні, а тим паче при викладанні історії важко відійти чи відмежуватись від узагальнень, як важко, у свою чергу, забезпечити і рівнозначність всіх чинників. Кожний дослідник чи викладач віddaє перевагу якомусь одному підходу. Зрозуміло, що вихід з глухого кута, кризового стану історії можна вбачати у відмові від абсолютизації якогось одного підходу. Звичайно, треба шукати у минулому деякі закономірності, групувати об'єкти, що вивчаються, мати свою точку зору, однак не забувати при цьому, що це не універсальний, єдино вірний метод, а лише підхід, що дозволяє краще виявити певну регулярність і різноманітність минулого.

Труднощі при викладанні історичних дисциплін сьогодні полягають у тому, що історія нині уникає глобальних узагальнень, віддаючи перевагу пошукам локальних закономірностей, описуючи при цьому їх точний характер. Крім того, у сучасних умовах майже ніхто не виключає можливості інших спроб моделювання історії, підходів до групування матеріалу.

Як же бути у такій складній ситуації сьогодні викладачеві історії? Звичайно, можна просто усунути іспити з цієї дисципліни, як це нещодавно мало місце, але чи уникнемо ми тим самим проблем, котрі регулярно постають перед нашим суспільством? Для того, щоб дати відповіді на численні запити, які б дійсно відбивали існуючі реалії минулого, історику потрібно правильно зорієнтуватися у тій складній соціальній ситуації, що склалася. Легко зробити подібну заяву, але набагато важче її виконати. Адже у даному випадку на правильний вибір будуть впливати різні чинники — від соціально-політичних до морально-психологічних. Врахувати їх надзвичайно важко, якщо взагалі можливо.

Історія є атрибутом будь-якої культури¹³ і існувала завжди, хоча й у різних формах. Сьогодні вона має науковий характер, але це не єдино можлива форма історичного пізнання¹⁴. У деяких культурах історія втілювалась у міфах, епосі, священих переказах тощо. Та справа не стільки у формі, скільки у тому, як правильно зорієнтуватися у змістовному характері матеріалу. Нам здається, що тут у пригоді має стати звернення до минулого, зокрема, кращих зразків вітчизняної культури, завдяки яким можна здійснити правдиве осягнення історії. На жаль, знайомство з бібліографією щодо зазначененої проблеми свідчить про те, що робіт, присвячених історії української культури, обмаль. Це переважно праці, видані в свій час за межами України і перевидані останнім часом¹⁵. На щастя, з'являються праці *культурологічного спрямування*. А викладачі історії поки що змушені використовувати дослідження, присвячені історії культури інших народів або колишньої радянської імперії¹⁶. Справа навіть не у фальсифікаціях, які мають місце у цих працях, погано те, що у викладанні історії мало розкривається специфіка становлення і розвитку культури на українському терені, хоч перші праці з'явились в кінці 80-х років¹⁷.

Утвердження пріоритетності національного

чинника на початку 90-х років в Україні своїм позитивним результатом має звернення до вивчення вітчизняної культури. Однак інтерес до вивчення нашої культури залишається, так би мовити, самодостатнім, оскільки дуже мало сприяє утверженню історичного знання. Разом з тим саме культура може відігравати дійсно історичну роль у подальшому поступі країни до свого цивілізованого розвитку. “Шлях, який індустріальні суспільства долали століттями, — підкреслює вітчизняний письменник І.Кравченко, — вбиваючи природу, цілі народи, людське в людині, вже майже пройдений. Українців гнали вже і в “авангарді людства” — частково як військовополонених, частково як загітованих чорноробів. Цивілізація вже виділила Україні її частку: екологічну кризу, напівголод на розкішних чорноземах, збройну та технічну потужність, яка сприяє рухові вперед приблизно так же, як камінь на шиї у плавця. Той шлях до розквіту, який пройшла Європа й Америка, для України перекритий Чорнобилем. Треба шукати інший, свій.

Лише на велику мету, справді здатну консолідувати націю у творчому пориванні, запрацює наша економіка й політика. Ця мета — в царині культури. Поки що політика й економіка працюють автономно. Держава обходиться без культури, і ми зсуваємося у прірву небуття”¹⁵.

У такий кризовий період не випадково поширюються апокаліптичні настрої, падає духовність, моральність суспільства, винятково важливого значення набувають взаємодія моральних і політичних чинників, їх узгодження або, навпаки, розбіжність, конфлікт. Культурна громадськість, яка нерідко була в опозиції до влади в політиці, співробітничала з нею на ниві мистецтва. Незважаючи на “залишковий принцип”, на різні негаразди та заборони, вітчизняна культура функціонувала, займала певне місце в історії країни. Її здобутки було значно важче фальсифікувати, ніж історичні події, які відбувалися на українському терені, оскільки культура не може бути такою

заполітизованою і заангажованою, як історія. Саме тут викладачі історії можуть ефективно використати потенціал культури для очищення історичних подій від фальсифікацій чи ігнорування їх місця в історичному процесі. Культура може стати для історії тією “живою водою”, яка може змити той наліт, під яким ховається справжнє обличчя історичних подій.

Раніше зорієнтовані на марксизм дослідники писали, що рівень розвитку суспільства можна визначити за рівнем знарядь праці тієї чи іншої доби. Важливо лише не абсолютизувати цей чинник, маючи на увазі його культурний аспект. Тільки зважаючи на цей контекст, ми зможемо зрозуміти, чому ті чи інші події відбулися саме так, а інші взагалі не відбулися. На думку грузинського дослідника М.Мамардашвілі, в історії Росії багато чого не сталося своєчасно і виявилося мертвим, а тепер спостерігається якийсь післяевропейський стан, без проходження — не тільки сучасних європейських, але й передєвропейських станів¹⁶. Україна також намагається за допомогою дивовижної швидкості подолати довгий шлях становлення культурної цивілізації. Історія свідчить, що це мало кому вдавалося, однак підкreslimo, що у свій час в Україні сталося чимало змін. І до головних здобутків належить культурний феномен. Зміна існуючої парадигми у вітчизняній культурі стимулює нові тенденції і шляхи її розвитку.

Одним із найважливіших шляхів становлення національної культури є повернення до справжніх духовних цінностей минулого. Сучасна вітчизняна культура у першу чергу повинна звернутися до гуманістичних підвалин духовної культури Київської Русі, дистанціюючись від її феодально-релігійних нашарувань і розвиваючи її антейстичні та кордоцентричні засади, до духовних завоювань Києво-Могилянської академії, шкіл “книжного учіння” Київської Русі. В останніх навчальні групи складалися з 5-8 чоловік. Як навчальні посібники використовувалися літературні переклади, а також оригінальні

праці давньоруських авторів. Учитель читав і коментував текст, пояснював терміни, ставив перед учнями запитання¹⁷. Усе це свідчить про достатньо високий рівень розвитку освіти у наших попередників. Звернення до зазначеніх вище духовних витоків вітчизняної культури означатиме утвердження в її розвитку тенденції пошуково-відроджувального характеру, яка, у свою чергу, сприятиме становленню нефальсифікованої історії. Останній процес значною мірою залежить від взаємодії історичного знання з мистецтвом. У нашій школі та вузі давно склалася практика ізоляції мистецтва від інших дисциплін, у тому числі від історії. Зміст музичної освіти чи художньої творчості мало пов'язується з предметами, які теж претендують на красу зображення своїх об'єктів. Не слід, звичайно, викладачеві історії кидатися у крайності і змальовувати лише образні історичні картинки, ігноруючи їх логіку, послідовність, теоретичний зміст тощо. Навпаки, осягнення історії через мистецтво передбачає звернення до нього як феномена, здатного уникнути будь-якої кон'юнктури і допомогти у вивченні історичних подій. “Історичний досвід розвитку мистецтва України на рубежі XIX-XX століть дає багатий матеріал для аналізу і його творчого використання. На відміну від попередніх часів, коли відродження розумілося як повернення до ідеальних моделей минулого, теперішня епоха шукає, зберігає красу і мудрість минувшини, але не вважає їх застиглим, єдиним зразком для наслідування. Спільною для сьогодення і України минулих часів є проблема еміграції інтелігенції, відпливу в позанаукову і позахудожню діяльність”¹⁸. В останньому винні далеко не навчальні заклади.

Ми вважаємо, що дуже важко “вчити мистецтву”, формувати з вихованця митця, бо якщо немає відповідного таланту, результат буде негативним. У той же час досить ефективно можна навчити молодь історії мистецтва, якщо обидва феномени — історія та мистецтво — взаємодоповнюють і взаємозбагачують

один одного. Відомо, що в історії на певному етапі людина виходить за межі безпосередньої фізичної потреби, практично-утилітарних інтересів і цілей та починає творити універсально, отримуючи насолоду від самого процесу діяльності.

Разом з тим викладач історії повинен зрозуміти, що на історичний процес, який ним висвітлюється, впливають різноманітні за силою чинники, серед яких не останнє місце займає мистецтво. Воно впливає на спосіб життя суспільства і особистості, викликаючи зміни природного і штучного середовища, довкілля людини. Деякі різновиди художньої діяльності — архітектура, прикладне мистецтво, дизайн та інші — безпосередньо займаються матеріально-речовою сферою людського буття. Тим самим осягнути історію, адекватно відбити історичні реалії викладач не може, ігноруючи важливий культуротворчий чинник історії — мистецтво.

Щоправда, в історії нерідко кон'юнктурні міркування переважали і тоді в мистецтві відрізняли такі його сторони, які тільки допомагали її фальсифікувати. Так, відомий більшовицький теоретик мистецтва А. В. Луначарський писав: "...мистецтво по суті двоїсте. Існує мистецтво виробництва, грандіозна кінцева мета якого — зробити наскрізно красивим все людське життя, створити красиві міста і селища, будинки, меблі, одяг, начиння і т. ін. Ніхто не може заперечувати величезного значення цього суспільного явища, але було б зовсім недопустимо зводити все мистецтво тільки до цих його форм... Незрівнянно більше значення має мистецтво як ідеологія, що відбиває всю боротьбу класів і є не тільки знаменом окремих класів у їх боротьбі за перевагу, але й усвідомлювачем, організатором суспільної свідомості"¹⁹. Зрозуміло, що цей підхід до мистецтва, який робить особливий акцент на його класовому характері, у попередні десятиліття лише допомагав фальсифікувати історію. А це, у свою чергу, сприяло однобічному збідненному її трактуванню у процесі викладання.

Західні дослідники, навпаки, акцентували увагу на інших проявах мистецтва, вбачаючи у його еволюції значну силу, глибокий стимул для осягнення історичних процесів. Зокрема, іспанський мислитель Орtega-і-Гасет пише: “Коли мистецтво багато років розвивається поступово без серйозних прогалин або історичних катастроф, що переривають еволюцію, його твори накопичуються, а тягар традицій дедалі більше утруднює хвилинне натхнення. Інакше кажучи, безпосередньому природному зв’язку між молодим митцем і світом щоразу заважає велика кількість традиційних стилів. Відбувається щось одне: або традиція гальмує всю творчу енергію — як це було у Єгипті, Візантії, взагалі на Сході, — або ж вплив минулого на сьогодення мусить змінити знак, і з’являється тривала епоха, де нове мистецтво крок за кроком вивільнюється від старого, яке його душить. Останнє стосується європейської душі, в якій чуття майбутнього домінують над східним невиліковним традиціоналізмом і ностальгією за минулим”²⁰.

Отож, ми підкреслюємо ще раз: з одного боку, справжнє осягнення історії неможливе без участі мистецтва, а з іншого, історія є важливою базовою дисципліною для пояснення суті та змісту мистецтва, його історії. Ось чому важливо, щоб в освітньому процесі ці феномени органічно поєдналися, подолавши своєрідний ізоляціонізм, що мав місце до останнього часу.

Ще своєрідніше складаються нині стосунки школи та церкви, релігії та світоглядних дисциплін. У попередні десятиліття все було зрозуміло і однозначно: релігії не місце у школі, вони відділені одна від одної. Сьогодні ситуація кардинальним чином змінилася, оскільки постало питання активного включення релігійного чинника в процес національного духовного відродження, формування національної самосвідомості. Дійсно, нині очевидно, що успіх національного відродження можливий лише за умови включення до цього процесу всіх соціальних сил незалежно від їх

соціальної, віросповіданої, світоглядної належності.

Разом з тим досвід минулого нас мало чому вчить, бо від простої зміни позитивного знаку на негативний і навпаки мало що змінюється у реальності. Здається, саме це трапилося стосовно релігії та церкви в Україні. Зовні ніби зміни відбулися колosalні — обов'язкове освячення священиком різних новобудов, у тому числі світських навчальних закладів, участь духовних осіб у роботі виборних органів і державних діячів у різноманітних церковних дійствах, поява релігійних книг та інших друкованих органів тощо. Проте, звернувшись до внутрішнього плану, до Бога в душі людини, до переконаності у правильності вибраного шляху і т.ін., ми отримаємо інший результат — кількість істинно віруючих не є такою вже величезною і зростає вона далеко не у геометричній прогресії. Правда, останнім часом порушується питання про створення державної релігії в Україні, все менше говориться про відокремленість церкви від держави, повертається давній лозунг “одна церква — одна держава — один народ”, та все ж у політнічній і багатоконфесійній Україні порушувати питання про якусь пріоритетну церкву більш ніж на часі²¹. Мабуть, слід вести мову не про єдину національну церкву, а про єдину національну ідею.

При цьому слішно зауважити, що історія релігії та церкви в Україні має значні позитивні здобутки, тому, на нашу думку, викладачам історії потрібно звернутися до релігійних цінностей, які вироблялися у лоні церкви, і злагатили духовне життя суспільства, бо осягнення справжньої історії неможливе без використання цих здобутків. “Позитивну роль церкви підтверджують хоча й поодинокі, але вагомі історичні факти. Можна назвати лише два відомі історичні випадки справжніх спроб давньоукраїнського духівництва і світської влади встановити принаймні обмежену суверенність своєї церкви. За князя Ярослава Мудрого митрополит Іларіон — перший українець! — правив Київською митрополією, не маючи над собою адміністративної

зверхності Візантії (1051-1069). Згодом, за володіння князя Мстиславича, українські єпископи обрали і довершили рукоположення святця-науковця Клима Смолятича (1147) для того, щоб він очолив самоуправну українську церкву без візантійського нагляду”²². Ці та інші факти свідчать про те, що церква була активним поборником української національної ідеї і державності. Ця ж історія та й недавня наша історія 1918-1919 років свідчать, що утвердження державності є успішним тоді, коли в незалежній державі є незалежна церква. Не завжди ця думка вірно відбиває реалії, але для нашої країни вона є справедливою.

Тут доречно ще раз звернутися до невеликої за обсягом, але змістової, актуальної для потреб сьогодення праці М.С.Грушевського “Історія й її соціально-виховуюче значення”. Звертаючи увагу на сферу релігійного життя, яке відіграво “величезну роль в розвої культури”, він писав: “Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі інші — тільки сумні збочення релігійної мислі. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значення котрих оцінюється їх впливом — його розмірами й характером, творчим чи руйнівним, в історичнім процесі”²³.

Як бачимо, введення до вузівських програм історії релігієзнавства є своєчасним і необхідним, важливо тільки, щоб добра ідея знову не була заполітизована чи заангажована певними вітчизняними політиками та релігійними лідерами. Сьогодні переважна більшість дослідників погоджується з тим, що християнство збагатило духовний потенціал праукраїнської культури. Зауважимо лише, що воно зберігало значні життєдайні сили, мало великі потенції у своєму розвитку і користувалось великою шаною і авторитетом у народі, поки церковна культура була у змозі вбирати в себе елементи народних традицій і вірувань, поки церква проявляла значну гнучкість у ставленні до народної культури²⁴. У той же час викладачам історії необхідно показати й інший бік

діяльності української церкви, вельми непривабливий. Тільки такий різnobічний підхід дозволить висвітлити справжню історію релігії та церкви в Україні і суттєво збагатити виклад історії України, в якій чільне місце посідає історія релігієзнавства. Від викладачів, їх вміння розкрити соціальний, історичний та естетичний зміст церковної діяльності взагалі, пам'ятників релігійного мистецтва зокрема, багато що залежить. Не милування релігійним змістом чи культовим функціональним призначенням релігійної діяльності, а тверезе розкриття його глибинних внутрішніх протиріч — ось що повинно стати у центрі уваги дослідників і викладачів історії релігієзнавства.

Саме цьому їх вчить історія, уроки якої ми, на жаль, швидко забуваємо. А.Гудима виокремлює 'серед них такі:

1) 650-літнє бездержав'я, за винятком чотирьох кривавих вузлів, що зв'язували покоління борців за свободу — Запорозька Січ, Хмельниччина, визвольні змагання 1918-1920 рр., десятилітня боротьба ОУН-УПА — лягли глибокими борознами на тілі нашого народу. Це вплинуло на його самосвідомість, на ставлення до шляхів національного відродження і державотворення. І саме це повинно остуджувати запал, гасити пристрасті, коли мова йде про минулі кривди, часто не зі своєї волі заподіяні самими собі, та сьогоднішні міжконфесійні й інші непорозуміння, без чого не можна усвідомити історичної правди та об'єднати народ за ознакою нації;

2) протягом 650-ти років долю нашого народу, у тому числі релігійно-церковне життя, намагалися програмувати в іноземних столицях. Тому переосмислення витоків своєї історії, культури, релігії, церкви — нашої духовності — не дасть нікому права самочинно простягати руку "допомоги", звідки б вона не була, а орієнтуватиме передусім на власні сили, на самодостатність;

3) 650-літнє бездержав'я, не завжди сприятливі впливи Західу і Сходу, прагнення самовідродитись

вплинули на орієнтацію пріоритету позитивних цінностей, які повернені в минуле. Це, у свою чергу, вплинуло на дезорієнтацію свідомості народу, що нейтралізує пошуки екуменізму та злагоди²⁵.

Думається, свій внесок у досягнення злагоди у суспільстві могли б зробити дослідники і викладачі історії, які мають справу з молодим поколінням, для якого важливо осягнути процес поєднання культури з релігією. Лише з погляду оптиміста очевидно, що релігія була і залишається головним чинником розвитку духовної культури. Однак те, що відбувалося і досі відбувається у лоні церкви, багато в чому може вважатися антикультурним. Ось чому найефективнішим механізмом, який має поєднати релігію та культуру і висвітлити не тільки позитивні, а й негативні сторони їх взаємозв'язку, має стати історія, яка б виважено оцинила і проаналізувала основні віхи взаємовідношення важливих чинників розвитку нашого суспільства. "Українська культура, — пише доктор філософії і мистецтвознавства, професор Київської Духовної Академії Д.Степовик, — в ретроспективному плані — є типовою культурою християнського гуманізму. З цілої тисячі років життя нашого народу у Христовій вірі, принаймні вісім століть — з Х до XVIII — українська література й мистецтво були на 95 відсотків пронизані високими ідеалами християнського гуманізму, і навіть за тематикою були релігійними. Перевага світської тематики над релігійною помітна лише за два останні століття. Ми не можемо, — навіть коли б хто дуже хотів, — відмовитися від цієї багатовікової велетенської духовної спадщини, або зігнорувати її. Усе — відродиться: навіть стихійно, навіть за ненайсприятливіших обставин! Але навіщо дорогу до храму, яка завжди була прямою і світлою, викривляти, умисно перетворювати її на манівці, заводити в хащі безвихіддя? Адже оці кілька років незалежності показали навіть недалекоглядним у питаннях духовної культури особам, що без примату Духу над тривіальністю побуту не буде ні нації ні

держави, ні самостійності, ні матеріального благополуччя кожного”²⁶.

Таким чином, осягнення історії за допомогою культури, мистецтва та релігії може бути дуже ефективним за умови врахування при її викладанні у школі та вузі різnobічних та різнопланових аспектів, особливостей, характерних рис. У свою чергу, історія ефективно допомагає вказаним феноменам зайняти гідне місце у життедіяльності нинішнього суспільства.

Цей взаємозв'язок історії з культурою, релігією та мистецтвом має ще один важливий аспект. Використовуючи матеріал із зазначених вище сфер духовного життя суспільства, викладач історії міг цікаво розповісти про головні події в житті різних країн, великих людей, що вершили історію і т.ін. У той же час він був суворо обмежений програмою свого курсу та кількістю годин, що відводилися на ту чи іншу тему. Інспектори, перевіряючи різних рангів завжди, вимагали доказів того, що викладач суворо дотримується положень програми, спущеної “зверху”, тобто з міністерства. Столичні вчені та чиновники однозначно вирішували за викладача, про що йому треба розповідати слухачам та в якому обсязі, а про що слід промовчати або лише побіжно згадати. Специфіка викладання тієї ж історії полягала у тому, що до основних розділів програми додавали, у кращому випадку, розділ, присвячений висвітленню вітчизняної історії того чи іншого народу. Причому робилося це також суворо регламентовано. Отож, програма будь-якої дисципліни була законом, який не можна було порушити. У першу чергу це стосувалося історії, де одним подіям приділялася значна увага, а інші висвітлювались лише побіжно.

Звернемо увагу також на те, що у різні історичні періоди радянської доби програми з історії суттєво відрізнялися одна від одної. За сталінських часів, зрозуміло, нічого не можна було говорити про “ворогів” народу, після викриття культу особи Сталіна вже про нього та його оточення замовчувалося у програмі з історії. Згодом ім'я Хрущова було викинуто

з підручників історії. Те ж саме трапилося з Брежневим та його прибічниками. До того ж, завжди лунала критика не тільки на адресу попередніх політичних лідерів, а й відносно минулих історичних періодів. Подібна практика відійшла у небуття лише з початку 90-х років. Правда, насамперед це стосується політичних лідерів, персоналій, що ж до попередніх періодів нашого життя, то вони знову ж таки оголошуються хибними, які треба подолати, щоб дістатися цивілізованого світу.

Тоталітарний чи авторитарний характер попередніх режимів призводив до перетворення людей на слухняні гвинтики жорстокого державного механізму. Вони неухильно виконували замовлення, постанови, програми вищих інстанцій, поодинокі винятки лише підтверджували загальні правила беззаперечного підкорення волі владарів. Історія читалася, як правило, за конспектом відхилитися вбік від програм і бути звинуваченим у перекрученнях історичних фактів чи подій було небезпечно. Сухий, невиразний виклад матеріалу призводив до того, що навіть найвизначніші історичні особистості трактувалися пересічними. Хто з нас може згадати викладача історії, особливо у вузі, який запав у пам'ять своєю неординарністю? Гадаємо, що дуже мало було таких, хто запам'ятився, не кажучи вже про те, що ніхто не міг, тим паче у широкій аудиторії, викласти історичну правду.

Водночас підкреслимо один парадоксальний момент щодо програм з курсу історії, які пропонувалися у попередні десятиліття. Ми маємо на увазі те, що сувора відповідність програмі суперечила тому, що на наступному етапі необхідно було відмовитися від попередніх жорстких вимог і підлягати іншим, не менш жорстким положенням. Інакше кажучи, один стереотип змінювався іншим, і це траплялося декілька разів за життя одного викладача, якого примушували виконувати роль своєрідного флюгера.

Історія за таких умов ставала наукою, яка лише підтверджувала висунуті новим політичним лідером

заяви та положення. Н.Д. Полонська-Василенко, розповідаючи про період роботи в інституті історії України, писала: “Уся праця співробітників була підкорена директивам партії”²⁷. При вивченні історії у загальноосвітній школі навіть у класах, з яких, власне, починалося це вивчення, сформувався класовий підхід²⁸. А вже на початку 90-х років цей підхід взагалі був відкинутий, як і принцип партійності, про який вже йшла мова у попередньому розділі нашого дослідження. Щодо останнього, наведемо думку цілого колективу авторів, які обговорювали нову концепцію викладання історії в Російській Федерації. У матеріалах до цього обговорення ми знайшли таку думку: “Як би не обурювала нас теза щодо партійності історії, вона має під собою велими серйозні підвиалини, бо історія завжди є відповіддю на запити суспільства. Вона виступає то як політична зброя, то як засіб лікування соціальних травм, то як форма закріплення пануючих відносин, так чи інакше відбиваючи основні інтереси автора історичної праці. Тому деполітизація історії часто-густо обертається ще більшою її політизацією зі зміною знаку. Це, у якійсь мірі, неминуче зло, історія завжди на чиємусь боці, вона — оцінювальна... Між “партійністю” Ключевського і Покровського різниця не тільки у тому, що вони симпатизували різним партіям, але і в тому, що вони по-різному ставилися до принципів наукового пізнання. Головне — це визнання право-мірності різноманітних інтерпретацій, різних оцінок, їх права на існування. Це дуже важко, але тільки так можна примирити партійність з об’єктивністю”²⁹.

Революційні трансформації, яких дуже часто зазнавало викладання історії, не пішли нікому на користь. Її головні принципи не можна просто відкидати на догоду новим політичним силам чи новим партійним лідерам. Вони потребують реформаторських перетворень з урахуванням того, які реалії не витримали перевірки часом або які положення того чи іншого принципу неадекватно відбивали відповідні сторони дійсності. При цьому для викладача історії дійсно

важливо бути толерантним, не відкидати зовсім позиції тих авторів, які йому не подобаються, навпаки, потрібно донести до слухача різні точки зору, захищаючи якусь одну з них. Зрозуміло, що остання процедура вимагає певного обґрунтування з боку викладача. У той же час слід спокійно поставитись до інших думок, які можуть висловлювати учні чи студенти, може, навіть не обґрунтовуючи їх, але проявляючи естетичне оформлення, психологічну сумісність, вражуючу простоту, власні позиції тощо.

Саме цього не могли дозволити собі викладачі, які працювали за жорсткими централізованими програмами, що надсилалися і контролювалися зверху. Щоправда, кардинальні трансформації, що сталися у нашому суспільстві, призвели до корінних змін щодо програмування нових курсів та й старих курсів також. У зв'язку з цим з'явилися експериментальні програми, необов'язкові для неухильного виконання, почали публікуватися альтернативні програми, програми авторських курсів тощо. У тих чи інших навчальних закладах виникали дивні ситуації, коли ряд викладачів вирішили діяти за відомим висловом — “нове — це добре забуте старе”, інші зажадали знайомих директив. Одні робили це з ідейних міркувань, другі — з кон'юнктурних, треті — заощаджували час та свої зусилля, щоб не витрачати їх на розробку нових курсів, четверті — взагалі не могли в силу своїх можливостей перейти на нові підходи.

Усе це значно гальмувало процес переходу до плюралізму у викладанні історії, хоча цей перехід мав не тільки позитивні, але й негативні наслідки, до яких ми в даному розділі ще повернемося. Тут же лише зауважимо, що ряд дослідників створили нові програми, у тому числі з історії, враховуючи світовий досвід викладання історичних дисциплін у кращих вузах Західної Європи та США. Але при цьому, по-перше, не завжди враховувалася специфіка історичних процесів, які мали місце в Україні; по-друге, значна частина укладачів нових програм відмовилася (хотіли

вони того чи ні) від тих переваг, які були все ж притаманні попереднім курсам історії, що у нас викладалася і які дуже цінувалися на Заході. Насамперед, мова йде про цілісність курсу історії. Подрібнення його на ряд необхідних і навіть цікавих спецкурсів приводило до негативних наслідків; по-третє, ряд авторів нових програм не уникли кон'юнктурних міркувань чи партійних переваг, зображені, наприклад, радянську добу в історії України як якусь своєрідну історичну прогалину, розглядати яку можна лише у негативному аспекті або взагалі проігнорувати. Отож, залучати іноземний досвід для створення навчальних програм треба дуже обережно.

Головні труднощі у викладанні історії, звичайно, полягали не у недосконалості програм, їх централізованому характері і кон'юнктурщині, хоча все це заважало досягненню історичної правди, викладу незаплямованої історії, виявленню індивідуальності. Набагато складнішою перешкодою для відбиття історичних реалій був жорсткий ідеологічний підхід у викладанні історії. Як не дивно, він стосувався не лише нової та новітньої історії, але й справ “давно минулих днів”. У попередньому розділі ми вже згадували про своєрідне ставлення до історії у романі-антиутопії Дж. Оруелла “1984”. Щоб уникнути непорозумінь у викладанні новітньої історії, треба стерилізувати історію минулу. Найефективнішим засобом для виконання означеного завдання вважався жорсткий ідеологічний підхід. Історія чи не найбільше страждала від цього в порівнянні з іншими суспільними дисциплінами. Навіть у філософії можна було відшукати якусь умовно нейтральну в ідеологічному плані нішу, наприклад, зайнятися проблемами логіки. Історія ж залишалася однією з найбільш заідеологізованих дисциплін, яка зазнала значної шкоди від цього. “Горезвісна “заліznість” свідомої дисципліни, — підкреслює В.І.Свінцов, — можлива була б лише для “залізної” ж свідомості, тобто свідомості непластичної, догматичної (що, зрештою, цілком відповідало колись

романтизованій “твірдокамінності” “людей особливого складу”). Внутрішня суперечливість феномена, що розглядається, особливо стосується так званої ідеологічної дисципліни (автором цього дивовижного терміну, як кажуть, був М.О.Суслов), орієнтованої на абсолютну закритість свідомості для будь-якої інформації, якщо її засвоєння не санкціоноване зверху”³⁰. Лише тепер можна розуміти, як ризикував шкільний вчитель історії, який у свій час висловив сумнів щодо введення обмеженого контингенту радянських військ на територію Чехословаччини чи Афганістану. На жаль, протилежних прикладів набагато більше. Вони свідчать про те, що історики також докладали певних зусиль для дискримінації генетики, кібернетики чи педології, обґруntовуючи тези про антимарксистську суть цих реакційних буржуазних наук³¹.

Якщо здійснити історичний екскурс до творчості Маркса, то треба зауважити, що для нього словосполучення “наука ідеологія” було неприйнятним. Не висмикуючи з контексту окремі положення, а звертаючись до змісту маркової теорії, можна стверджувати, що ідеологія дійсно несумісна з наукою, оскільки, будучи класовою свідомістю, вона не володіє статусом всезагального знання. Що ж у такому випадку зумовило невдачу цієї, може, головної, претензії марксизму — бути не ідеологією, а наукою? Думається, класики марксизму (особливо постмарксисти) поставили за мету поєднати такі феномени, які не поєднуються, — науковість і класовість, претензії на всезагальне знання і одночасно на вияв класових інтересів пролетаріату, а пізніше, певної партії чи її еліти. Цю ідеологічну ілюзію обґруntовували, окрім філософів, представники нашої історичної науки, яка врешті-решт сама потерпіла від неї.

На перший погляд важко поєднати ілюзійність з викладанням історії, яка має справу з конкретним фактажем, з процесами, які вже відбулися. Насправді все значно складніше, бо однобокість та одіозність

ідеологічної парадигми уміло приховувалась, зате найвище оцінювалась вірність державній ідеологічній доктрині. Завдяки цьому дуже часто ілюзії видавалися за реалії, іноді історична картина так спотворювалася, що реальність сприймалася як ілюзія.

Не випадково з початком кардинальної трансформації нашого суспільства після 70-річної примусової ідеологічної стерилізації переважна більшість істориків поквапилися відмовитись від скомпрометованого ідеологізаторського підходу, який завдав чимало лиха як історичній науці, так і процесу викладання історії в школах та вузах. Однак все виявилося набагато складнішим і заплутанішим.

Перші ковтки свободи викликали небачений ентузіазм населення, з моноідеологією розірвалися напрочуд швидко і ніби грунтовно. Виник своєрідний ідеологічний вакуум, який був сприйнятий досить-таки прихильно, бо люди довго потерпали від панівної ідеології. Причому ситуація, пов'язана зі знищеннем ідеологічного простору, стала напрочуд швидко нагадувати деякі реалії недалекого минулого, хоча водночас вона була надзвичайно унікальною.

Ця унікальність полягала в тому, що вперше у світовій історії політичний, економічний та ідеологічний крах колишньої імперії відбувається без силового впливу ззовні і за умови фактичної відсутності нової ідеології, яка виникала у надрах старого суспільства.

Ідеологія тотального заперечення, яка швидко поширилась, особливо у перші роки після отримання республіками Союзу своєї незалежності, не може бути визнана новою, оскільки повністю базується на старій, яку заперечус, та за рахунок якої існує^{IV}. Нинішнє становище в Україні у духовній сфері характеризується, зокрема, тотальною критикою "чужих" ідеологій. Сьогодні радянська (комуністична чи псевдо-комуністична) ідеологія стала жертвою такої ж критики, такого ж заперечення, яке мало місце у недалекому минулому, коли оголошувалася ненауковою і відкидалася будь-

яка інша (немарксистська) ідеологічна система. Надто швидко були забуті уроки історії, врахування яких могло б допомогти уникнути тих негативних наслідків, які приніс з собою моноідеологічний прес.

Ідеологічні обмеження викликані не тільки інтересами пануючого режиму, вони детермінуються й іншими чинниками соціально-політичного та соціально-економічного характеру. Про це свідчить досвід деяких західних країн, зокрема, Канади, в якій, як відомо, значний відсоток населення — українська діаспора. Незважаючи на це, українська мова стала предметом викладання у канадських університетах лише у 70-х роках. Та й попри це, історики на той час не мали жодного дослідницького центру, афілійованого з канадським університетом, який би проводив лекції, організовував конференції або публікував наукові праці. Якісні зміни відбулися лише із заснуванням у 1975 році Канадського Інституту Українознавчих студій в університеті Альберти. Невдовзі інші університети також почали вводити в свої навчальні програми курс історії України. У 80-х роках відбулося подальше поширення викладання і дослідження історії України на рівні канадських університетів ³². Як бачимо, для викладання зазначеного історичного курсу повинні були створитися певні політичні, економічні та ідеологічні умови, які б сприяли становленню цього процесу.

У переходному суспільстві, яким сьогодні є українське, поступово складаються умови не лише для переходу від моноідеологічного простору до ідеологічного вакууму. Вчені вважають, що оптимальною альтернативою монополії державної, класово детермінованої “наукової ідеології” є ринок відкритих ідеологій, зорієнтованих на певні соціальні інтереси, які охоплюють загальнолюдські цінності. Останні виступають як загальний знаменник ідеологій, які разом з тим зберігають свій суверенітет ³³. Проте згаданий вище ідеологічний негативізм виражає готовність “очиститися” для прийняття неідеоло-

гізованої істини. У той же час наука починає змінювати вихідні трактовки, включає в них вимоги та критерії морально-ціннісного характеру. Історична наука також певною мірою скидає з себе традиційну тогу об'єктивно-упередженого ставлення до світу, гуманізується, стає ціннісно-упередженою³⁴. У випадку з історією тим паче ми не можемо відмовитися від її ідеологічного спрямування. Разом з тим у курсі історії повинна бути знижена концентрація ідеологізованих суджень. А все ж таки ні оцінок, ні узагальнень уникнути неможливо. Інтереси сучасного суспільства, соціальне замовлення, адресоване історикам, і основний напрямок розвитку історичної науки спирається на ряд принципів. Серед них історики виокремлюють: 1) повагу до всіх без винятку народів і культур; 2) обережність у підходах до чинників перетворення світу і суспільства; 3) розгляд людини як частини соціального організму, складної суспільної системи; 4) "олюднення" історії; 5) самоцінність індивідуального і свободи волі; 6) принцип сумірності та причетності; 7) принцип єдності; 8) терпимість і методологічна вимогливість³⁵.

Гадаємо, ці принципи допоможуть уникнути негативних наслідків моноідеологізму і, разом з тим, сприятимуть врахуванню інтересів різних соціальних груп, розгляду суперечливих історичних проявів, розумінню певної зацікавленості у викладанні історії. При цьому важливо також враховувати вимоги, які висуваються щодо дії власне ідеологічного фактору. "... аналізуючи механізм дії історичного чинника в соціальному пізнанні, розкриваючи неоднозначні наслідки взаємодії ідеології та науки, — підkreślують українські вчені С.Синяков і Є.Сластиенко, — доводиться визнати неминучість присутності ціннісно-світоглядних, ідеологічних установок у філософському і соціально-гуманітарному знанні. Проте, якщо ідеологічний компонент є обов'язковим у соціальному пізнанні, то для нейтралізації можливих негативних наслідків його впливу варто, по-перше, виключити домінування ідеології над методологією й

концептуальними засобами дослідження соціальної дійсності; по-друге, як ідеальної добиватися такої теоретико-пізнавальної ситуації, за якої до змісту наукових концепцій увіходитимуть лише ті ідеологічні установки, які відповідають головним напрямкам розвитку сучасного знання. Залишається тільки з'ясувати, які світоглядні та ідеологічні орієнтації є правильними в контексті найскладніших і ще далеких від гармонії соціальних процесів, що відбуваються у сучасному світі”³⁶.

Ми не можемо на сьогодні стверджувати, що вищезгадані вимоги вже втілюються в історичному знанні. Навпаки, у перехідному суспільстві в історичній науці відбувається перехід від монометодологічного підходу до методологічного вакууму і лише згодом до поліметодологічних підходів.

У цій ситуації та чи інша методологічна концепція може досить легко підпорядкувати собі певні методологічні засоби. Не завжди використовуються й ті методологічні установки, які правильно відбивають існуючі реалії. Та не варто звинувачувати в усіх бідах ідеологічні концепції, ніглістично заперечувати їх. Але ж “...будь-яка ідеологія містить у собі достатньо широкий пласт свідомості загальнолюдського змісту... чим більше в ідеології загальнолюдського, тим більшою мірою вона має об’єктивний, науковий характер, тим вищі її регулятивно-мобілізаційні можливості, динамічніша інтегративна здатність, ефективніший гуманістично-виховний потенціал”³⁷.

Отже, можна досягти співробітництва і в галузі ідеології, де особливо гостро відчувається різниця поглядів і позицій. До певної міри і тут можливо досягти єдності думок, спробувати зрозуміти один одного або хоча б проаналізувати точку зору опонента, що сьогодні, на жаль, дуже рідко спостерігається у взаємовідносинах різних політичних і суспільних організацій та об’єдань. Нетерпимість до чужої думки, впевненість у правильності тільки своєї позиції, необґрунтоване заперечення інших поглядів ніяк не

сприяють утвердженню діалогу, зокрема, у сфері історії.

Ідеологізація історичної науки та викладання історії була тісно пов'язана з її політизацією. Особливо постраждало від цього вивчення історії радянського періоду і деяких царин нової та новітньої історії. Водночас потерпіла не тільки радянська, але й світова історична наука, адже відособлення однієї її частини неминуче штовхало до крайностів на немарксистські напрямки, що також уповільнювало і спотворювало розвиток історичного пізнання. Недаремно дослідники вважають, що підпорядкування історії політиці є одним із головних джерел кризи історичної науки, бо воно призвело до того, що історія перетворювалася у простий засіб вирішення поточних завдань (пряме командування, політичний характер оцінок роботи істориків, залучення останніх до написання політичних проектів, виконання ролі політичного цензора тощо). Завдяки цьому історична наука та її історія як навчальний предмет страждали від кон'юнктурщини³⁸, хоча це зовсім не означає, що історик не повинен був враховувати сучасній йому реалії. Але одна справа — враховувати їх, а інша — повністю від них залежати. Особливо прикро було викладачам історії (історики науки могли хоча б писати “в стіл”), які не завжди могли донести правду до своїх вихованців і багато з них страждали або почували себе скривдженими. Ще гіршою ставала ситуація тоді, коли вчителя і його вихованців залучали до безпосередньої політичної роботи. Адже вирішення виховних і освітніх завдань несумісне з утягуванням вчителя і учнів у відкриту політичну боротьбу. Школа та вуз повинні, навпаки, сприяти консолідації нації, інтеграції зусиль для подальшого поступу суспільства. Не випадково старі підручники з історії славили тих державних мужів, які перш за все поважали інтереси своєї країни і свого народу; церковних діячів, які закликали людей до згуртування проти загарбників; вчених, які займалися творчою працею³⁹. У нас же сьогодні взагалі важко сказати, кого можна славити, а кого ганьбити. Виникла

ситуація своєрідного “контрастного” викладу матеріалу, коли одні події змальовуються надміру чорною фарбою, інші намагаються обілити. У дійсності все відбувається набагато складніше і суперечливіше, позитивне начало нерідко переплітається з негативним і навпаки.

Уся ця різноманітність реалій сьогодення дозволяє дослідникам стверджувати про здійснення переходу від монополічності в історичній царині до плюралізму політичних реалій та їх відбиття в історії. “І сьогодні, я вважаю, — пише А.М.Сахаров, — ми маємо справу не стільки з політизацією історії, скільки з плюралізмом як політичних, так і наукових підходів, настроїв, думок. Закривати на це очі і, відмахуючись від таких підходів, називаючи це лише політизованою історією, було б нерозумно. Єдине, що нам потрібно на цьому шляху, — опора на джерелознавчу базу, посилення аргументації, уdosконалення літературної майстерності. І, звичайно, поглиблена розробка методологічних питань створення тієї чи іншої масштабної роботи”³⁹. Треба погодитись з процитованим вище автором щодо утвердження справжньої науковості при розробці теоретичних проблем і викладанні історії. У той же час стосовно історії треба підкреслити, що згаданий плюралізм сповна можна сумістити з її політизацією. Сьогоднішні реалії, які складаються в історичній науці та у її викладанні, свідчать про наявність небезпечної повтору у цій царині. Мається на увазі небезпека утвердження нової політизації історичної дисципліни, яка втратила попередню монолітність, але залишилось чорно-біле зображення історичних подій, доповнене мозаїчною картиною, фарби для якої пропонують більше трьох десятків різних політичних партій, що нараховується сьогодні в Україні. Крім того, у переходний період нас підстерегла ще одна небезпека, на яку можна було сподіватися, оскільки в епоху кардинальних трансформацій пристосуванці швидко змінюють свої погляди. Так трапилося і у нас: багато хто відкинув одну ідеологічну маску і відразу ж

натягнув іншу — протилежну.

Зрозуміло, у період переходу від одних цінностей до інших людина не може не міняти якісь свої пріоритети. Тільки догматики можуть відстоювати одні ті ж наукові підвалини у різні історичні часи і у різних соціальних ситуаціях. Але коли людина (тим паче викладач історії!) проголошувала і заповзято відстоювала одні цінності, а тепер так само завзято захищає інші, то якраз це ставить її у складне становище. Щоправда, у зв'язку з цим, доречно навести досить своєрідну точку зору польського історика Єжи Трипольського, який підкреслював, що свою систему цінностей (ідейні, політичні, релігійні переконання) історик може певною мірою нейтралізувати⁴⁰. Виникає відразу питання: “Якою мірою історик може здійснити цю нейтралізацію, відмовившись від своїх переконань?” Останніми, можливо, доводиться жертвувати, попавши під прес нових ідей. Але чи завжди вони кращі за попередні? Це питання риторичне, бо у перехідному суспільстві відразу з'явилося, поряд з цікавими та цінними, стільки ілюзійних і невідправданих ідей, скільки, мабуть, не знала жодна попередня епоха. Соціальний пафос історика, його політична чи якась інша пристрасть здатні стати джерелом наукового натхнення, але воно аж ніяк не буде гарантією істини. Вже у Фукідіда мала місце така думка, щоб бути об'єктивним, історик повинен бути безстороннім⁴¹. Цей ідеальний варіант має, на нашу думку, дуже мало точок зіткнення з реальністю. Хіба може бути цікавим для вихованців той викладач історії, який свій предмет читає відсторонено, не має своєї думки щодо історичних подій, які він висвітлює. Пристрасність викладача — одна з головних його цінностей, хоча бажано, щоб при цьому він був неупередженим.

Останнім часом з'явилася досить значна кількість робіт, присвячених проблемам вітчизняної історії, а також питанням її викладання. Певне задоволення викликає той факт, що періодичні видання дають можливість висловити різні думки щодо історичних

праць^{IV}. Зрозуміло, що ці процеси мають не тільки позитивне значення в утвердженні культуротворчого потенціалу історії, а й свій зворотний бік. Зокрема, поява полідеологічного простору, плюралізму ідеологій зумовлює духовну дезорієнтацію людей і навіть самих дослідників. Буває надто складно зробити вибір в ситуації з багатьма невідомими чи, навпаки, з багатьма відомими (програмами, вимогами, закликами, маніфестами тощо), оскільки всі вони апелюють до загальнолюдських цінностей, гуманістичних засад, кращих цивілізованих зразків. У результаті зазначені цінності втрачають свій блиск, падає впевненість у їх ефективності, з'являється зневіра у можливості їх використання для отримання необхідного результату.

Ще один негативний наслідок освітянських процесів, який знижує ефективність культуротворчого потенціалу історії, полягає у тому, що незадовільну роль тут відіграють регіональні особливості, пов'язані з різноманітними складовими, певних регіонів України. Відомо, що процеси деполітизації та деідеологізації більш швидко і відносно легко відбулися на заході країни і набагато складніше здійснювалися на сході. Це можна пояснити багатьма чинниками, але справа не в цьому. Здійснення зазначених вище процесів повинно базуватись на врахуванні регіональних особливостей країни, тоді як ігнорування останніх може привести до небажаних результатів. Зауважимо, що тут ми маємо справу з причинами масштабного характеру.

Разом з тим слід підкреслити чинник історико-методологічного порядку. Мається на увазі ускладнення загальної схеми роботи історика. Якщо раніше він відшукував джерела і намагався сумлінно викладати їх, то тепер, крім цього, повинен пам'ятати, по-перше, про те, що джерело існує у контексті своєї епохи з її мовою та цінностями, а по-друге, що дослідники сприймають джерело крізь призму свого понятійного апарату, традицій та цінностей своєї культури, свого особистого досвіду. Ось чому нинішні процеси

демократизації, деідеологізації, деполітизації в галузі історії вимагають значної уваги до процедури її інтерпретації і форм історичного викладу^{VII}.

Значною мірою означеному процесу сприятиме гуманітаризація історичної освіти, яка не повинна обмежуватися соціально-політичним аспектом. Шкільний та вузівський курси історії повинні ґрунтовно і різnobічно відбивати розвиток людської цивілізації, її матеріальної та духовної культури. Це означає, що у викладанні історії треба враховувати те, що вона не може обмежуватися лише аналізом суспільно-політичних законів. Такі обмеження в минулому призвели до втрати розуміння історії як конкретної людської діяльності і людини як історичної істоти^{VIII}. Ми не маємо можливості у даній розвідці розглядати різні аспекти гуманітаризації історичної освіти, пошлемося лише на позитивний досвід Заходу у цій галузі^{IX}.

Що ж залишається робити у такій складній ситуації викладачеві історії? Чи можна йому звести різні підходи стосовно політичних, соціальних, національних, конфесійних проблем до якогось загального, усередненого, нейтрального? Чи викладачеві необхідно зайняти якусь жорстку позицію? Мабуть і те й інше — не кращий шлях. Нам здається, що у цьому поліфонічному різноманітті треба викладати різноманітні позиції, але виважено відстоювати ту, яка веде до консолідації суспільства, його оздоровлення і подальшого поступу. Вирішенню цього завдання сприятиме ефективне використання тих засобів, і в першу чергу інтерактивних, які можуть посилити культуротворчий потенціал історії. Педагогічна наука нагромадила значну їх кількість, про що свідчать найрізноманітніші форми проведення уроків: урок-вікторина, урок-диспут, урок-експурсія, урок-семінар, урок-концерт, урок-інтерв'ю, урок-конкурс, урок-подорож, урок-”круглий стіл”, урок-самопізнання, урок-захист, урок-картинна галерея, урок-КВК тощо^X. Різноманітними засобами, звичайно, користуються й викладачі історії, намагаючись адекватно відбити історичні реалії.

Про деякі з цих засобів ми вже згадували у попередньому розділі дослідження. Зокрема, дещо негативно висловились на адресу введення до нових шкільних програм з початкової освіти козацьких ігор, точніше, йшлося про слабку підготовку викладачів для їх проведення. Останнім часом ситуація змінюється на краще, з'являється низка публікацій, в яких надається суттєва методична допомога викладачам для підвищення ефективності застосування нових методів і засобів виховання молодого покоління. Особливо динамічно ці процеси почали розвиватися після опублікування часописом “Рідна школа” “Посвяти в козачата”^{XI}. Потім з'явилися інші праці, в яких подаються цілі сценарії проведення відповідних уроків^{XII}, або ж цікава інформація про козацький рух^{XIII}. Усе це сприяє тому, що у дітей з'являється почуття гордості за наш народ, його культуру, історію; мову, пісню. Але цей досвід може бути вдало запровадженим при умові врахування регіональних особливостей нашої країни.

Ми вважаємо, що дуже ефективним засобом засвоєння історичного матеріалу і збагачення культуротворчого потенціалу історії має стати шкільний історичний театр. Цей самодіяльний учнівський колектив здатен пробудити інтерес до предмету, сприяти кращому повторенню вивченого історичного матеріалу, надати йому образної форми. У процесі підготовки шкільних вистав виникає співтворчість учителя та учнів, яка забезпечує вирішення багатьох навчальних і виховних завдань, сприяє засвоєнню складного матеріалу і стимулює емоційне сприйняття інформації^{XIV}. Водночас ми розуміємо, що запровадити цей ефективний засіб у кожній школі нереально, тим паче у наш кризовий час (мається на увазі — матеріальне забезпечення). Крім того, стало важче, ніж раніше, залучати молодь до підготовки таких заходів, оскільки сьогодні відбувається значна переоцінка цінностей, і витрачати свій час та зусилля на такого роду спілкування далеко не кожний вважатиме за

доцільне.

Важливу допомогу в оволодінні історичним матеріалом надає викладачам історії краєзнавча робота. Вище вже підкреслювалися негативні аспекти, пов'язані з цією діяльністю (багато місцевих матеріалів не мають історичного підтвердження, ініціатори створення шкільних історичних музеїв не отримали відповідної підготовки, не оволоділи азами архівістики та музеєзнавства тощо). Попри всі ці негативні моменти, слід підкреслити, що можна робити добру справу, навіть не володіючи професійними навичками у тій чи іншій сфері діяльності. Зрозуміло, що в учнів, у першу чергу сільських шкіл, не буде доступу до якихось спеціальних архівних матеріалів. Але ж можна діяти інакше: наприклад, створити шкільний “Меморіал”, вишукуючи матеріали про своїх репресованих дідів чи прадідів; можна також поступово підготувати місцеву “Книгу пам'яті”, шануючи пам'ять загиблих односельчан, збираючи матеріал про випускників школи, листуючись з їх родичами, виконуючи домашні завдання на тему “Твій родовід” тощо. Допомогу в організації цієї добroчинної справи можуть надати публікації, в яких узагальнюється досвід, започаткований у тих чи інших школах⁴². Значна увага надається краєзнавцями поселенню в регіонах України вихідців з інших земель, їх взаємовідносин з українцями, взаємопливу культур

На нашу думку, для утвердження культуротворчого потенціалу історії доцільно використовувати нетрадиційні методи викладання історії, пов'язані з модифікацією усталеної схеми навчального процесу. Зокрема, ряд дослідників пропонує дещо відійти від класичного способу викладання історії у традиційній послідовності: виклад матеріалу вчителем — домашнє завдання — опитування прочитаного і засвоєного матеріалу. Пропонується зворотна схема викладання: спочатку учні самостійно опрацьовують вдома певний розділ підручника чи посібника, складають його план і намагаються спробувати встановити зв'язки між

різними частинами прочитаного матеріалу. Робота в класі починається з перевірки виконання домашнього завдання і лише потім викладач допомагає зрозуміти складні положення чи відновити логіку, яка необхідна для осмислення матеріалу. Все це, безумовно, сприяє індивідуалізації навчання. Учні "...реально залучаються до повного циклу планування своєї діяльності — від вибору цілей до перевірки результатів. Учитель перетворюється на консультанта та керівника пізнавальної діяльності вихованців. Прагнення учнів досягти оптимального співвідношення між рівнями реальних досягнень, самооцінки та запитів забезпечує їх рух уперед у процесі пізнавальної діяльності"⁴³. Зауважимо лише, що цей ефективний засіб вивчення історії передбачає певний рівень підготовки учнів та їх зацікавленості у вивченні предмету. У будь-яких інших випадках він не принесе очікуваного результату, а деяким учням взагалі виявиться не під силу.

Одним із найважливіших завдань істориків, на думку деяких учених, є продовження досліджень в усіх напрямках, особливо у тих, де ми відстали від інших країн, наприклад, у сфері кількісної історії або історичної демографії^{XVI}. Для вирішення цього завдання найефективнішим засобом вивчення історичного матеріалу може стати комп'ютеризація і квантифікація (застосування кількісних методів) історичних досліджень.

На жаль, попередні покоління гуманітаріїв отримали дуже слабку комп'ютерну підготовку, ставлення до неї на гуманітарних факультетах було зневажливе, кількісний підхід ігнорувався, домінували абстрактні підходи до вивчення історичної науки.

Сьогодні необхідність оптимізації процесу вивчення історичних дисциплін передбачає також застосування кількісно-якісних методів аналізу матеріалу. Це має посилити і поглибити контроль за отриманими знаннями. Оснащення багатьох шкіл та вузів комп'ютерними класами, сподіваємося, значно покращить підготовку не тільки з технічних, а й з соціально-гуманітарних дисциплін, у тому числі історичних.

Важливими засобами культуротворчого потенціалу історії має стати більш ефективна підготовка учнів та студентів-істориків у позанавчальний час^{XVII}. Тут значне місце належить самостійній роботі вихованців. На жаль, усе менше і менше у позааудиторний час відбувається спілкування викладачів зі своїми підопічними. Для активізації цієї роботи потрібно знаходити різні можливі стимули.

Поглиблene вивчення історії пов'язане також з використанням багатообіцяючих результатів, отриманих за участю допоміжних історичних дисциплін^{XVIII} та багатьох інших засобів^{XIX}, які роблять свій внесок у вивчення історії.

Не маючи змоги грунтовно розглянути означені вище засоби використання культурутворчого потенціалу історії, насамкінець підкреслимо, що вони, перш за все, покликані зберегти те цінне, що мало місце за традиційного вивчення історії, а також дати оцінки новим історичним реаліям, які значно ускладнилися у переходний для нашої країни період.

Таким чином, викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що використання культурутворчого потенціалу історії може стати міцною підвальною і для адекватного аналізу минулого, і для висвітлення позитивів та негативів, які мають місце у нашому сьогоденні, життєдайний ґрунт для яких було підготовлено в історичному минулому. Правдивий різnobічний показ останнього дасть змогу правдиво осiąгнути сучасні реалії. Саме з цією метою ми і намагалися у даному розділі виокремити головні шляхи та засоби використання культурутворчого потенціалу історії, бо тільки застосування їх у певній послідовності і взаємодії дасть змогу досягти бажаного результату. Особливо важливим це уявляється для процесу викладання історії, оскільки тут ми маємо справу з молодим поколінням, якому незабаром доведеться здійснювати подальший поступ держави до утвердження своєї незалежності і переходу від одного якісного стану до іншого.

ବ୍ୟାକ୍‌ରୂପାଳ୍ପଣ

Післяслово

На рубежі другого і третього тисячоліть нової ери людської цивілізації, в час, коли 24 години історії можуть вмістити кількість подій, що раніше відбувалися протягом століття, в час кардинальних трансформацій ідей і поглядів, що базуються на апостеріорному і априорному знанні, яке знаходить своє відображення в проектах соціуму щодо постсучасності, особливої ваги набуває вісь людина-культура-історія. Найбільш рельєфно це спостерігається при вивченні суспільств, які переходят від командно-адміністративної моноідеологічної системи до демократії, ринкової економіки та поліідеологічних орієнтацій. Саме таким є сучасне українське суспільство. З проголошенням незалежності України почали утвержуватися нові ціннісні орієнтації суспільства — демократія, плуралізм, ринкові відносини тощо.

Історія належить до фундаментальних гуманітарних дисциплін, котрі мають яскраво виражений культуротворчий потенціал. Завдяки історичній науці та освіті здійснюється процес передачі — освоєння досвіду від покоління до покоління, через уроки історії йде вивчення минулого з метою пізнавання його сучасного і перспектив розвитку в майбутньому. Історична наука і освіта формують і забезпечують реалізацію в пізнанні історичного підходу і методу, які дозволяють здійснитися осягнення предмету (явища, процесу) в його розвитку, становленні, багатоманітності фаз (стадій, етапів). Грунтуючись на досвіді поколінь, історія постає різними варіантами організації форм життедіяльності, основою культуrotворчого процесу, багатоманіттям ідейних підходів до розвитку суспільних відносин.

Статус дійсної науки і навчального предмету історія отримує лише в демократичному суспільстві. Очищена від деформацій, вона виконує гносеологічну, культуротворчу та виховну функції. Саме за цієї умови актуалізується науково-пізнавальний та культуротворчий потенціал — історія постає як визначальний фактор виховання особистості.

Займаючи особливе місце в системі наук і навчальних предметів, вона, з одного боку, є самостійним утворенням, яке має свій предмет, функції і завдання, з другого — пронизує собою всі інші (природничі, технічні, гуманітарні тощо)галузі пізнання та навчання (у цьому контексті розглядаються, наприклад, такі дисципліни, як історія техніки, фізики, виробництва, літератури тощо). Останнє дає підстави для висновку, що історія є провідною галуззю науки, культури і освіти. Вона репрезентує традицію, забезпечує спадкоємність в розвитку культури, дозволяє здійснити порівняння цінностей, відмежувати один етап культурного прогресу від іншого, прогнозувати розвиток постсучасності. Як навчальна дисципліна, що має розгалужений характер, історія охоплює знання про країни, народи та культури і є базовою в навчально-виховному процесі.

Тому в роботі розкриваються особливості формування цілісного бачення історії не через механічне поєднання різноспрямованих думок, концепцій та оцінок, а через їх інтерпретацію як таких. Такий підхід підсилює культуротворчий потенціал історії: історія постає не як поле розбрату чи зіткнення різних суспільних сил, а як основа соціальної злагоди, в яку кожна “сила” входить з власною суперечністю та суб’єктивністю.

Звідси суперечності сімдесятілітнього періоду розвитку історичної науки і освіти, спровокували такий культуротворчий потенціал історії, який призвів до суттєвих збочень в освітній діяльності, а також до суперечностей, що виникли в процесі відмови від моноідеологічних зasad в історичній науці та освіті,

утвердженні їх нових методологічних зasad.

Культуротворчий потенціал в історичній науці і освіті має критеріальний характер щодо виміру впливу діяльності історичної особи, тієї чи іншої політичної сили на поступальний розвиток народів, країн і людської цивілізації.

Він відображається в змісті наукових досліджень та історичної освіти. Звідси незаперечне значення історії як центрального елементу соціально-гуманітарного знання.

Історична наука і освіта виконують важливі соціальні функції — гносеологічну, культуротворчу і виховну. Особливо рельєфно це спостерігаємо у взаємозв'язках історія — культура, історія — мистецтво, історія — релігія, історія — освіта тощо, що істотно розширяє шляхи використання культуротворчого потенціалу історії. В подальшому поглибленні його дослідження варто розкрити культуротворче, виховне значення зв'язків історія — література, історія — народний епос, історія — фольклор, історія — народна пісня тощо. Культура завжди була сенсом інтелектуального і комунікативного життя українців. Духовна продуктивність народу не припинялась ні за часів монголо-татарської навали, ні за часів валуївських указів, ні за тоталітаризму. Вона завжди розвивалась, хоч і зазнавала деформацій не тільки в змісті і формі, але й в науці про неї. Шляхи подальшого осмислення повинні простежити генезу історії та культурології, історії та українознавства тощо. Більш грунтовного дослідження потребує проблематика історичних концепцій української культури як етнографічного явища, складової частини державної політики та громадянської ідеології. Окремою проблемою повинно постати питання формування української духовності на масовому та елітарному рівнях.

Таким чином, філософське осмислення взаємозв'язку історія — культура — людина має не тільки широке наукове, а і прагматичне значення.

- 1.Ключевский В.О. Работы разных лет. — Соч. в IXт. — Т. IX. — М., 1990. — С. 34-35.
- 2.Там же. — С. 34-35.
- 3.Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 153.
- 4.Там же. — С. 154.
- 5.Там же. — С. 155.
- 6.Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах// Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 4-5.
- 7.Блок М. Антология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 10.
- 8.Виппер Р.Ю. Кризис исторической науки. — Казань, 1921. — С. 3.
- 9.Сахаров А.Н. Новая политизация истории или научный плюрализм??// Новая и новейшая история. — 1993. — № 6. — С. 90.
- 10.Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. Т. 1. — М., 1956. — С. 563.
- 11.Ковальченко И.Д Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах// Новая и новейшая история. — 1995. — №1.— С. 21.
- 12.Бердяев Н.А. Смысл истории. — М., 1990. — С.6.
- 13.Хвостова К.В. К вопросу об историческом познании // Новая и новейшая история. — 1993. — №3. — С. 23.
- 14.Історія Української культури. — К., 1994; Масанюк Є. Норми з історії нашої культури. — К., 1992; Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
- 15.Кравченко І. Культура як національна мета// Віче. — 1995. — №2. — С. 135.
- 16.Жарова Л.В Школа Київської Русі: стратегія навчання// Рідна школа. — 1993. — № 4. — С. 60.
- 17.Науменко Ф.І. Школа Київської Русі. — Львів, 1965. — С. 74-75.
- 18.Жданова І. Не вмерти від істини// Віче. — 1994. — № 6. — С. 108.

- 19.Луначарский А.В. Статьи об искусстве. — М., 1941. — С. 309.
- 20.Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994. — С. 265-266.
- 21.Шуба О. Єдина національна церква?// Віче. — 1994. — №3. — С. 141.
- 22.Рибачук М. Не єдина національна церква, а єдина національна ідея// Віче. — 1994. — № 4. — С. 136.
- 23.Грушевський М. Історія її соціально-виховуюче значення//Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 180.
- 24.Саган О. Православний феномен культури// Віче. — 1994. — №9. — С. 118.
- 25.Гудима А. Не можна жити кривдами минулого// Віче. — 1994. — №10. — С. 156-157.
- 26.Степовик Д. Старовинна гілка національної культури// Віче. — 1995. — №4. — С. 125.
- 27.Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України. Школа істориків України В.Антоновича// Історія України. — К., 1995. — С.26.
- 28.Бахтина О.И. Формирование у учащихся классового подхода при изучении истории в 5 классе. — М., 1986.
- 29.Материалы к обсуждению новой концепции преподавания истории// Преподавание истории в школе. — 1993. — № 4. — С. 68-69.
- 30.Свинцов В.И. Социальная иммунность// Философские науки. — 1990. — №3. — С. 69.
- 31.Петровский А. “Лженакуна №1” в ретроспективе/ / Наука и жизнь. — 1991. — № 4. — С. 48.
- 32.Приймак Т. Викладання історії України в університетах Канади// Київська старовина. — 1995. — №1. — С. 94 96.
- 33.Согрин В. Идеология умерла. Да здравствует идеология?// Общественные науки и современность. — 1991. — № 4. — С. 64.
- 34.Наука и идеология// Общественные науки и современность. — 1991. — №2. — С. 20-31.
- 35.Материалы к обсуждению новой концепции

преподавания истории. Наука и идеология// Общественные науки и современность.- 1991.- №2.- С.20-31.

36.Синяков С., Сластенко Є. Соціальне пізнання, світогляд, ідеологія// Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 11-12. — С.61.

37.Губерский Л.В. Идеология как социально-исторический феномен. Философско-мировоззренческий анализ// Автореф. дис. д-ра филос. наук. — К., 1992. — С. 16-17.

38.Бордюков Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества. — М., 1992; Ксенофонтов И.Н. Мир, которого хотели и который ненавидели. — М., 1991.

39.Дмитренко В.П. О некоторых проблемах отечественной истории XX столетия// Преподавание истории в школе. — 1993. — № 4. — С. 72.

40.Сахаров А.Н. Новая политизация истории или научный плюрализм?// Новая и новейшая история. — 1993. — №6. — С. 92.

41.Трипольский Е. Методология истории и исторический материализм// Вопросы истории. — 1990. — № 5. — С. 36.

42.Смоленский С.И. О разработке теоретических проблем исторической науки// Новая и новейшая история. — 1992. — № 3. — С. 7.

43.Зимомря М.І., Талапканич М.І. Історичне краєзнавство. Фактор виховання та навчання, Ужгород. — 1994.

44.Комаров В.О. Від вибору цілей до перевірки результатів// Рідна школа.—1991. — № 1-2. — С. 60.

І.Див.: Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. - 1991. - № 2-3; Ковалченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории // Новая и новейшая история. - 1991. - 5; Могильницкий Б.Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в

отечественной историографии // Новая и новейшая история. - 1993. - №3 та ін.

II.Див.: Васильева В.М. Изучение вопросов культуры XI-XVIII веков на уроках истории СССР. — М., 1989; Винокурова М.М. Изучение экономических вопросов в школьных курсах истории. — М., 1986; Гинзбург С.З. О прошлом для будущего. — М., 1986; Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. — М., 1989 та ін.

III.Див.: Брайчевський М.Ю. Культурно-історична спадщина українського народу у системі поглядів Т.Г.Шевченка// Вісн. АН УРСР. — 1989. — №5. — С. 96-101; Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цінність?// Наука і культура України: Щорічник. — 1988. — Вип. 22. — С. 309-325.

IV.Див.: Богоявленский Б.Д., Митрофанов К.Г. Преподавание истории: старые вопросы, новые подходы, вечные претензии// Преподавание истории в школе. — 1995. — № 3. — С. 29; Табачковский В. Деідеологізація філософії чи нова ідеологізація: роздуми про долю філософської спадщини українських "шістдесятників"?// "Всесвіт". — 1995. — №1. — С. 34-39.

V.Див.: Іванченко Р. Історія без міфів// Рідна школа. — 1994. — №7, 11; Історія України: нове бачення: (Під. ред. В.А.Смолія) — К., 1995; Лаптин П.Ф. Проблемы преподавания истории в высшей школе. — К., 1988; Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992; Маршрутами історії. — К., 1990; Щоб не втрачати історичної пам'яті// Рідна школа. — 1994. — № 7 та ін.

VI.Див.: Брін Ю.З. Про книгу А.Лотоцького "Історія України"// Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 144.

VII.Див.: Балл Г.О., Малкова Т.М., Мусатов С.О., Михайлук Л.М. Ідеологія, політична культура і проблеми освіти// Рідна школа. — 1995. — №2-3;

Мазур П.І. Не будемо цуратися наших працівників – синів Дажбога// Рідна школа. — 1994. — № 5 та ін.

VIII.Див.: Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Педагогічна сутність гуманітаризації шкільної освіти// Рідна школа. — 1994. — № 10. — С. 32.

IX.Див.: Аникеев А.А. Поиск новой системы исторического образования// Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 214; Губерський Л.В. Гуманітаризація: “від культу знань – до культу мислення”// Рідна школа. — 1993. — № 10 та ін.

X.Див.: Печерська Е.П. Уроки різні та незвичайні// Рідна школа. — 1995. — № 4. — С. 62-65; Методика обучения истории в средней школе. (Пособие для учителей в двух частях). Часть вторая. — М., 1978. — С. 95-173.

XI.Див.: Рідна школа. — 1991. — № 6.

XII.Див.: Каюков В.І. Цілющий еліксир козацької педагогіки// Рідна школа. — 1993. — №1; Козацькі забави// Там же; Руденко Ю.Д. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи// Рідна школа. — 1994. — №5 та ін.

XIII.Див.: Белей Д.І. Козацтво у долі українського народу// Рідна школа. — 1993. — № 5; Мицик Ю.А. Як козаки воювали. — К., 1991; Ткачук В. Феномен козацької республіки. Див.: Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Педагогічна сутність гуманітаризації шкільної освіти// Рідна школа. — 1994. — № 10. — С. 32.

XIV.Див.: Манн Б.В. Школьный исторический театр // Преподавание истории в школе. -1993. - № 3. - С. 45.

XV.Див.: Колеватов Н.А. Книга памяти // Преподавание истории в школе. - 1993. - № 5. - С. 70; Селезнев Е.С. Об опыте работы школьного "Мемориала" // Вопросы истории. -1993. - № 1. - С. 172-173; Сапрунова Е.В. Культуротворча місія народознавства // Рідна школа. -1994. - № 6. - С. 66.

XVI.Див. інтерв'ю з проф. В.П.Смірновим у журналі "Новая и новейшая история". -1993. - № 3. -

С. 83.

XVII.Див.: Подготовка студентов исторического факультета к внеклассной работе по истории. - К., 1989; Методика обучения истории в средней школе. Часть вторая. М., 1978. - С. 188-218

XVIII.Див.: Рачков Л.И., Чиастова В.Н Вспомогательные исторические дисциплины - М., 1982.

XIX.Див.: Полторак Д. Методика использования средств обучения в преподавании истории.- М., 1987.

Література

- 1.Абрамова Н.Т. Ценности образования, новые технологии и неявные формы знания // Вопросы философии. — 1998. — №6.
- 2.Андрющенко В., Губерський Л., Зуєв В. Проблема гуманізму у сучасній філософії. — К., 1994.
- 3.Андрющенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. — Т.1. — К., 1996.
- 4.Аникеев А.А. Поиск новой системы исторического образования // Новая и новейшая история. — 1993. — №3.
- 5.Анисимов А.А. Ревальвация обществоведения // Вопросы философии. — 1971. — №9.
- 6.Антонюк О.В. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу // Український історичний журнал. — 1993. — №11-12.
- 7.Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., — 1993.
- 8.Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987.
- 9.Бахтина О.И. Формирование у учащихся классового подхода при изучении истории в 5 классе. — М., 1986.
- 10.Бердяев Н.А. Смысл истории. — М., 1990.
- 11.Берлін І. Націоналізм // Зустріч. — 1991. — №2.
- 12.Білогуб В.Д. Соціальні орієнтири науки. — К., 1989.
- 13.Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності // Політична думка. — 1997. — №1.
- 14.Блок М. Антология истории или ремесло историка. — М., — 1973.
- 15.Бордюков Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества. — М., 1992.
- 16.Босенко В.А. Воспитать воспитателя. — К., 1990.
- 17.Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. — М., 1977.

18. Бытие человека в культуре. (Опыт онтологического подхода). — К., 1994.
19. Виппер Р.Ю. Кризис исторической науки. — Казань, 1921.
20. Время и преемственность в развитии культуры. — Саратов, 1991.
21. Гиденс Э.М. Постмодерн // Философия истории. Антология. — М., 1995.
22. Горак Г.І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. — К., 1977.
23. Грабовський С. Самовизначення людини як проблема сучасної доби // Сучасність. — 1998. — №9.
24. Грушевский М. Історія її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
25. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — К., 1991.
26. Губернский, Л.В. Идеология как социально-исторический феномен. Философско-мировоззренческий анализ // Автореф. д-ра филос. наук. - К., 1992.
27. Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. — М., 1991.
28. Гудима А. Не можна жити кривдами минулого // Віче. — 1994. — №10.
29. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. — 1991. — №2-3.
30. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Наука і культура України: Щорічник. — Вип. 22. — 1988.
31. Дмитренко В.П. О некоторых проблемах отечественной истории XX столетия // Преподавание истории в школе. — 1993. — № 4.
32. Жарова Л.В. Школа Київської Русі: стратегія навчання // Рідна школа. — 1993. — № 4.
33. Жданова І. Не вмерти від істини // Віче. — 1994. — № 6.
34. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний

журнал. — 1994. — № 1.

35. Жуков Е.М. Очерки методологии истории. — М., 1987.

36. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.

37. Зимомря М.І., Талапканич М.І. Історичне краєзнавство. Фактор виховання та навчання. — Ужгород, 1994.

38. Зинченко В.П., Мешеряков Б.Г. Человек? Это мы не проходили // Человек. — 1990. — № 5.

39. Історія української культури (за загальн. ред. І.Кріп'якевича). — К., 1994.

40. Історія України. Нове бачення. — У 2-х Т. — Т.1. — К., 1995.

41. Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993.

42. Історична міфологія в сучасній українській культурі: матеріали досліджень. (Редкол.: Ж.Нива, М.Попович, В.Горський). — К., 1998.

43. Иванов В.В. Историческая наука: вопросы методологии. — М., 1986.

44. Иванов В.В. Методологические основы исторического познания. — Казань, 1991.

45. Карлов Н. Полемические заметки о науке в наше время // Свободная мысль. — 1991. — №16.

46. Кантор К.М. История против прогресса: Опыт культурно-исторической генетики. — М., 1992.

47. Каулі Е. Україна. Народження і можлива смерть держави // Всесвіт. — 1995. — №1.

48. Кедров Б.М. Классификация наук. Прогноз К.Маркса о науке будущего. — М., 1985.

49. Келле В.Ж. Принцип историзма в познании социальных явлений — М., 1972.

50. Ключевский В.О. Курс русской истории. — Часть I. // Соч. в IX т. — Т. 1. — М., 1987.

51. Ключевский В.О. Работы разных лет. — Соч. в IX т. — Т. IX. — М., 1990.

52. Кобрик В.Б. Кому ты опасен историк? — М., 1992.

53. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. — 1995. — №1.

54. Комаров В.О. Від вибору цілей до перевірки результатів // Рідна школа. — 1991. — № 1-2.

55. Кон И.С. К спорам о логике исторического объяснения (схема Поппера-Гемпеля и ее критики) // Философские проблемы исторической науки. — М., 1969.

56. Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посібник. — К., 1994.

57. Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні. (Вища школа) // Інформаційний з-к М-ва освіти України. — К., 1996. — № 6.

58. Кравченко І. Культура як національна мета // Віче. — 1995. — №2.

59. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К., 1998.

60. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. — 1998. — №2.

61. Ксенофонтов И.Н. Мир, которого хотели и который ненавидели. — М., 1991.

62. Ленин В.И. Успехи и трудности советской власти // Полн. собр. соч. — Т. 38.

63. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. — Т. 1. — К., 1994.

64. Лукиан (из Самосаты). Как следует писать историю // Избранное. — М., 1969.

65. Луначарский А.В. Статьи об искусстве. — М., 1941.

66. Лях В.В. В пошуках альтернативного майбутнього // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №6.

67. Мабли Г.Б. Об изучении истории: О том, как писать историю. — М., 1993.

68. Мамардашвили М. Как я понимаю философию.— М., 1992.

69. Маритен Ж. Образование на перепутье // Работы Ж. Маритена по культурологии и истории мысли. — М., 1990.
70. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. — Ереван, 1969.
71. Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство. // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори.— Т. 2.
72. Масанюк Є. Норми з історії нашої культури. — К., 1992.
73. Материалы к обсуждению новой концепции преподавания истории // Преподавание истории в школе. — 1993. — № 4.
74. Межуев В.М. Культура и история. Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. — М., 1977.
75. Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. — К., 1977.
76. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. — М., 1989.
77. Мороз В. У пошуках пана. Медитації на тему Ортеги-і-Гасета // Всесвіт. — 1995. — № 1.
78. Наука и идеология // Общественные науки и современность. — 1991. — №2.
79. Науменко Ф.І. Школа Київської Русі. — Львів, 1965.
80. Неретина С.С. История с методологией истории // Вопросы философии. — 1990. — №9.
81. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. — К., 1995.
82. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). — К., 1992.
83. Ницше Ф. Чем я обязан древним // Избранные произведения. — Кн. 1. — М., 1990.
84. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
85. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994.
86. Оруэлл Дж. 1984 // Новый мир — 1989. — №2.
87. Петровский А. “Лженаука №1” в ретроспективе // Наука и жизнь. — 1991. — № 4.

- 88.Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. Т. 1. — М., 1956.
- 89.Полонська-Василенко Н. Нариси історіографії України. Школа істориків України В.Антоновича // Історія України. — К., 1995.
- 90.Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.— Т. 1-2. — К., 1994.
- 91.Поппер К. Нищета историцизма. — М., 1993.
- 92.Приймак Т. Викладання історії України в університетах Канади // Київська старовина. — 1995. — № 1.
- 93.Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. — М., 1982.
- 94.Рашковский Е.Б. Историк как свидетель, или Об источниках исторического познания // Вопросы философии. — 1998. — №2.
- 95.Раушенбах Б.В. Точные науки и науки о человеке // Вопросы философии. — 1989. — №4.
- 96.Рибачук М. Не єдина національна церква, а єдина національна ідея // Віче. — 1994. — № 4.
- 97.Риккерт Г. Философия истории. — Спб., 1908.
- 98.Саган О. Православний феномен культури // Віче. — 1994. — №9.
- 99.Салюк Ю.В. Гуманизация воспитательного процесса: прогностический аспект проблемы // Человек: перестройка мышления и поведения. — К., 1991.
- 100.Сахаров А.Н. Новая политизация истории или научный плюрализм? // Новая и новейшая история. — 1993. — № 6.
- 101.Свинцов В.И. Социальная иммунность // Философские науки. — 1990. — №3.
- 102.Синяков С., Сластенко Є. Соціальне пізнання, світогляд, ідеологія // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 11-12.
- 103.Сильвестров В.В. Философские обоснования теории и истории культуры. — М., 1990.
- 104.Скворцов Л.В. История и антиистория. К критике методологии буржуазной философии истории. — М., 1976.

105. Скуратівський В.Л. Історія і культура. — К., 1996.
106. Смоленский С.И. О разработке теоретических проблем исторической науки // Новая и новейшая история. — 1992. — № 3.
107. Соргин В. Идеология умерла. Да здравствует идеология? // Общественные науки и современность. — 1991. — № 4.
108. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
109. Степовик Д. Старовинна гілка національної культури // Віче. — 1995. — № 4.
110. Табачковський В.Г. Деідеологізація філософії чи нова ідеологізація: роздуми про долю українських "шестидесятників" // Розбудова держави. — 1995. — № 10.
111. Табачковський В.Г. Людина — Екзистенція — Історія. — К., 1996.
112. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. — К., 1995.
113. Точные науки и науки о человеке (интервью с акад. Б.В. Раушенбахом) // Вопросы философии. — 1989 — № 4.
114. Трипольский Е. Методология истории и исторический материализм // Вопросы истории. — 1990. — № 5.
115. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. (Кремень В.Г. та ін.). — К., 1996.
116. Унамuno M. Цивилизация и культура // Избранное: В 2-х т. — Т. 2. — Л., 1981.
117. Федосеев П.Н. Диалектика современной эпохи. — М., 1975.
118. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Під ред. В.І.Шинкарука. — К., 1996.
119. Франк С.Л. Духовные основы общества. — М., 1992.
120. Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993.
121. Хвостакова К.В. К вопросу об историческом познании // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3.
122. Хейзинга Й. Homo Iudens. В тени завтрашнего дня. — М., 1992.

123.Хобсбоум Э.Д. От социальной философии к истории общества // Философия и методология истории. — М., 1995.

124.Цинталістий Б. Тавро бездержавності // Українська культура. — 1994. — №11,12.

125.Шаповалов В. О специфике гуманитарного знания (заметки на полях известной темы) // Общественные науки и современность. — 1994. — № 1.

126.Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. — К., 1996.

127.Шинкарук В.І. Формуюмо Україну як культурно розвинуту сучасну державу // Трибуна — 1997 — №1-2.

128.Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Т.1. — М., 1993.

129.Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Т.2. Всемирно-исторические перспективы. — М., 1998.

130.Шуба О. Єдина національна церква? // Віче. — 1994. — №3.

131.Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Шлях до історії.....	6
Розділ II. Історія і культура.....	65
Розділ III. Людина і історія	98
Післяслово.....	139
Література.....	148

ଯୁଗାନ୍ଧି

Наукове видання

**Огнєв'юк Віктор Олександрович
Кравченко Петро Анатолійович**

Людина – культура – історія

Науковий редактор – В.О.Пащенко

**Редактор Л.Ф.Чем'оркіна
Технічний редактор І.В.Усанов
Коректор О.П.Лахно
Комп'ютерна верстка Л.В.Войтюк**

Здано до набору 5.03.99. Підписано до друку 23.04.99.
Формат 60x84 1/6. Папір офсетний. Гарн. Прогмат. Друк
офсетний. Ум. друк. арк. 8,23. Умовн. фарбо-відб. 8,48. Обл.-
вид. арк. 8,75.

Тираж 1000 прим. Зам. 5312 в.

**Видавництво “Генеза”
252151, Київ-151, вул.Молодогвардійська, 28-А**